University of Alberta

Ukrainian Customary Law: An Attempt at Analyzing Some Aspects of Women's Rights

by Victoria Lohvin ©

A thesis submitted to the faculty of Graduate Studies and Research in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in Ukrainian Folklore

Department of Modern Languages and Comparative Studies

Edmonton, Alberta

Spring 1997

National Library of Canada

Acquisitions and Bibliographic Services

395 Wellington Street
Ottawa ON K1A 0N4
Canada

Bibliothèque nationale du Canada

Acquisitions et services bibliographiques

395, rue Wellington
Ottawa ON K1A 0N4
Canada

Your file Votre référence

Our file Notre référence

The author has granted a non-exclusive licence allowing the National Library of Canada to reproduce, loan, distribute or sell copies of his/her thesis by any means and in any form or format, making this thesis available to interested persons.

L'auteur a accordé une licence non exclusive permettant à la Bibliothèque nationale du Canada de reproduire, prêter, distribuer ou vendre des copies de sa thèse de quelque manière et sous quelque forme que ce soit pour mettre des exemplaires de cette thèse à la disposition des personnes intéressées.

The author retains ownership of the copyright in his/her thesis. Neither the thesis nor substantial extracts from it may be printed or otherwise reproduced with the author's permission.

L'auteur conserve la propriété du droit d'auteur qui protège sa thèse. Ni la thèse ni des extraits substantiels de celle-ci ne doivent être imprimés ou autrement reproduits sans son autorisation.

0-612-21594-6

Canada

University of Alberta

Library Release Form

Name of Author: Victoria Lohvin

Title of Thesis: Ukrainian Customary Law: An Attempt at Analyzing Some Aspects of Women's Rights

Degree: Doctor of Philosophy

Year this Degree Granted: 1997

Permission is hereby granted to the University of Alberta Library to reproduce single copies of this thesis and to lend or sell such copies for private, scholarly, or scientific research purposes only.

The author reserves all other publication and other rights in association with the copyright in the thesis, and except as hereinbefore provided, neither the thesis nor any substantial portion thereof may be printed or otherwise reproduced in any material form whatever without the author's prior written permission.

Victoria Lohvin

#309, Michener Park,
Edmonton, Alberta
T6H 4M5

January 31/97

University of Alberta

Faculty of Graduate Studies and Research

The undersigned certify that they have read, and recommend to the Faculty of Graduate Studies and Research for acceptance, a thesis entitled ***Ukrainian Customary Law: An Attempt at Analyzing Some Aspects of Women's Rights*** submitted by **Victoria Lohvin** in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. in Ukrainian Folklore

B. Medwidsky
Dr. B. Medwidsky

A. Hornjatkevyč
Dr. A. Hornjatkevyc

Dr. P. Rolland

Dr. K. Holden

Dr. G. Kotovych

for
Dr. R. Klymasz

Date: January 21/97

Щиро дякую всім, хто допомагав у роботі. Особливо - проф. Б.Медвідському, моєму науковому керівникові, за його поради, мудрість та терпеливість; Володимиру Матвійовичу та Зінаіді Іванівні, моїм батькам - за допомогу та підтримку, Олегові, “половинці моїй” - за сумління та настирливість, яких мені, часом, так не вистачало.

Abstract

This dissertation is an attempt to analyze some aspects of women's rights as an integral part of Ukrainian customary law.

Customary law is a socially defined system of legal traditions and customs. These traditions prescribe people's behavior and relations in various spheres of life. Women's rights are a set of customs, rites and conceptions which regulate and guarantee certain social and economic rights of women. Customs give expression to the legal outlook of a people. Only through customs are people's legal opinions realized in the system of their customary law. On the other hand, customary law has become an inexhaustible source for official legislature.

The methodological basis of this dissertation is that of a systematic approach. Descriptive methods are combined with historical and comparative approaches.

The thesis reveals some historically and socially defined women's rights and responsibilities through analysis of female "roles" in rites of passage and in family life. Thus, the formation and development of a family and the rituals attached to the transitional stages of family life are the main objects of this research. In this study the author focuses on marriage ritual and women's "role" in it. Marriage rites reveal the

priority of women's roles in the past. The contrast between mother's and father's position in rites and real life are of special interest.

Family types, social and economic relations were changing in the process of historic development. These changes influenced the attitude towards women. Disproportion of this process created dualistic attitude towards women in Ukrainian society. On the one hand, different forms of engagements and weddings and folklore in general represent respect towards and appreciation of women. On the other hand, there is a definite predominance of men's role in day to day life.

Key concepts of this study are: "*custom*", "*customary law*", "*women's rights*".

Абстракт

В дисертації зроблена спроба проаналізувати деякі аспекти жіночого права, як частини комплексу українського звичаєвого права.

Звичаєве право - це соціально визначена сукупність правових традицій і звичаїв, на основі яких будувалися стосунки і поведінка людей у різних сферах життя. Жіноче право - це сукупність звичаїв, норм і уявлень, що регулювали і забезпечували певні суспільні та економічні права жінок. Звичай являється виразником правних поглядів народу. Тільки шляхом звичаю правні погляди прокладають собі дорогу в реальність, у систему правних поглядів народу, систему його звичаєвого права, що, в свою чергу, стало невичерпним джерелом офіційного законодавства.

Методологічною основою дисертації являється системний підхід до опрацювання матеріалу. Паралельно з описовим застосовуються порівняльно-історичний та співставовий методи дослідження.

На основі аналізу місця і значення жіночих "ролей" в обрядах родинного циклу, а також у самій сім'ї, в дисертаційному дослідженні виявлені деякі історично та соціально обумовлені права та обов'язки жінки, згодно до законів звичаєвого права. Таким чином, сім'я, її розвиток та становлення, а також

обряди родинного циклу складають об'єкт дослідження. Особливого значення надається весільному обрядові та ролі жінок у ньому. У весільних діях виявляється колишній пріоритет жінки. Цікавим явищем є контраст між справжнім становищем батька й матері в побуті й в обрядовості.

В процесі історичного розвитку мінялися типи сім'ї, мінялися суспільні та економічні відносини у суспільстві. Все це не могло не змінити відношення до жінки. Нерівномірність цього процесу породила дуалістичне ставлення до жінки в українському суспільстві. З одного боку - шана, повага і пріоритет над чоловіком, що виявляється у формах сватання та шлюбу, системі шлюбно-сімейних відносин і фольклорі взагалі, а з іншого - пріоритет чоловіка у реальному житті.

Ключовими поняттями дослідження є *поняття "звичай"*, *"система звичаєвого права"* та *"жіноче право"*.

Зміст

Вступ 1

Огляд літератури 4

Понятійний апарат 12

Структура дисертаційного дослідження 18

Шлюбно-сімейні відносини українців в контексті звичаєвого права 22

Історичні типи спорідненості 23

Традиції дошлюбного спілкування 25

Формування української родини 30

Етапи формування звичаєвого шлюбно-сімейного права 43

"Нема смерті без причини, нема щастя без дитини" 47

Об'єктивні умови формування шлюбно-сімейних звичаїв 51

Шлюбний договір 53

Офіційне право і шлюбно-сімейні відносини 56

Становище жінки в рамках роду 59

"Невістка - чужа кістка" 64

Руйнування родової сім'ї - перший крок до емансипації жінки 68

Шлюбно-сімейні відносини і церква 72

Шлюб без весілля та шлюб без вінчання 75

Розлучення 77

Висновки 88

Жінка у весільній обрядовості 90

Збирання і дослідження весільної обрядовості на Україні 91

Українське народне весілля та його етапи 104
Передвесільні обряди *105*
Власне весільні обряди *113*
Післявесільні обряди *126*
Весільний обряд - обряд поєднання двох родів 126
Висновки 131
Майнове становище молодого подружжя 134
"Обдарування" за цнотливе виховання і вірність 139
Вено та веновий запис 140
Що слугувало "веном" нареченій 144
Права дружини щодо розпорядження "веном" 146
Звичаї успадкування 148
Майнова та правова незалежність жінки у подружжі 152
"Доживотні" записи *156*
Моральні норми шлюбно-сімейних відносин 159
Порядок відшкодування дошлюбних витрат в разі відмови від весілля161
Висновки 173
Місце і роль жінки у сім'ї та громаді 176
Внутрішній уклад української сім'ї 180
Розподіл праці між чоловіком і жінкою 183
Права на результати праці *185*
Голова сім'ї - батько 189
"Нема цвіту кращого від маківочки, нема роду милішого від матіночки"196
"Зав'язую щастя, здоров'я і многая літа" 203
"Спасибі кумі, що кума добра!" 206
"Ой, сусідко, сусідко.." 208
Висновки 213
Висновки 215

Бібліографія..220

Вступ

В данному дослідженні зроблена спроба аналізу деяких явищ жіночого права, як частини звичаєвого права. Саме тому **предметом дисертаційного** дослідження є жіноче право, як частина комплексу українського звичаєвого права. Самобутність українського народу обумовлюється специфічністю його історичної долі, що включає, зокрема, драматичні сторінки міждержавного членування України на окремі частини. Це підсилювалося особливостями традиційної етнокультурної основи, котра навіть біля своїх витоків ніколи не була цілісною, а складалася з різних етноплемінних об'єднань. А в зв'язку з цим і фомувалися окремі князівства та інші етно-територіальні утворення, які пізніше стали основою для історико-етнографічного районування України. Цей процес сягає глибокої давнини: ще в літописах можна знайти згадки про такі частини України як Галицька земля, Холмщина, Поділля, Покуття, Буковина, Волинь, Чернігівщина, Переяславщина, а відтак і Вкраїна, Запоріжжя.

Здобуття окремими краями України статусу князівств (X - XIV ст.) означало не тільки їх певну суверенність, а й специфічність культури та побуту їхнього населення, яке мало свої особливі закони, звичаєві права, національні переваги, звичаї і традиції.

Сім'я, її розвиток та становище, а також обряди родинного циклу складають **об'єкт дослідження**. Серед усіх винаходів людства одне з провідних місць посідає сім'я, родина - "засноване на шлюбі, чи кревній спорідненості об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту та взаємною відповідальністю"[1]. Українці, як і інші народи вважали сім'ю неодмінною умовою життя кожної людини, господарською та моральною основою правильного способу життя (за народними уявленнями, без дружини не можна було з'являтися на той світ).

Традиційно українська сім'я поділяється на два основних типи - велика і мала. Мала сім'я складалася з подружньої пари, яка не мала одружених дітей. До великої сім'ї належали різноманітні види складних багатопоколінних сімейних структур - сімейна община, патронімія, неподільна сім'я, які відрізнялися походженням, часом і місцем переважного поширення, характером внутрішніх взаємин, кількісним складом.

Сім'я для українців - дуже важливий інститут. Тому сім'я та виховання дітей мали свої опікувальні божества - Рід і Рожаницю[2], уособлення роду, єдності нащадків одного предка, утвердження необхідності продовження людського роду. Цікаво, що обидва ці божества йшли безпосередньо за головними слов'янськими богами - грому і блискавки, сонця і світила, неба,

---

[1] Пономарьов А. та інш. *Українська минувщина*, Київ, "Либідь", 1993, 140.

[2] Рыбаков Б. *Язычество древних славян*, Москава, "Наука", 1981, 347.

вогню. Тому не буде перебільшенням, коли скажемо, що поряд з божественними культами у свідомості українського народу віками живе культ сім'ї, матері, роду, що передавалися з покоління в покоління.

Мета дослідження - на основі аналізу місця і значення жіночих “ролей” у сімейній обрядовості та у власне сім'ї, виявити історично та соціально обумовлені права та обов'язки жінки за законами звичаєвого права.

Дана мета дослідження і обумовила постановку та розв'язання таких завдань:

- дослідити процес затримання в українській обр'ядовості та звичаєвому праві важливого, а часами навіть рівнозначного з чоловіком місця жінки у сім'ї;
- простежити еволюцію шлюбно-сімейних відносин через аналіз обрядів родинного циклу, в першу чергу - весільних;
- обгрунтувати значущість положення жінки у сім'ях різних типів, її прав та обов'язків;
- проаналізувати відношення звичаєвого та офіційного права, виявити специфіку їх розвитку та взаємодії.

Методологічною основою дисертації являється системний підхід до опрацювання матеріалу. Паралельно з описовим застосовувалися порівняльно-історичний та співставовий методи.

Огляд літератури

Недостатній рівень дослідження проблеми значно ускладнив наше завдання. Дослідженням звичаєвого права на Україні вчені займалися досить побіжно, а причиною цьому, на нашу думку, могло бути те, що фольклористам не вистачало знань з права, а правникам знань з фольклору.

В першій половині XIX століття в російській історико-правовій літературі зверталася велика увага на звичай, як джерело писаного права в процесі його становлення та кодифікації. Це праці Д. Мейера (*Русское гражданское право*, СПб., 1861), Ф. Морошкіна (*Об Уложении и последующем его развитии*, Москва, 1839), Ф. Дмітрієва (*История судебных инстанций и гражданского апелляционного судопроизводства от судебника до учереждения о губерниях*, Москва, 1859), І. Бєляєва (*Лекции по истори русского законодательства*, Москва 1879), О. Павлова (*Первоначальный славяно-русский Номоканон*, Казань, 1869), М. Владімірського-Буданова (*Обзор истории русского права*, Москва, 1907), Б. Чічеріна (*Опыты поистории русского права*, Москва, 1858) та інших. Своєрідне "відкриття" звичаєвого права викликало серед вчених дискусію на теоретичному та практичному рівнях. Теоретичний рівень дослідження проблеми зводився до вивчення сутності звичаєвого права, а також можливостей його дослідження на різних етапах укладання писаного права. Практична направленість полягала в застосуванні звичаєво-правових норм в судовій та адміністративній практиці.

Російські правники XIX століття розглядали право "безусловной принадлежностью народа", "делом его совести"[3]. Ф. Морошкін розглядав звичай, як головне джерело звичаєвого права, а те, в свою чергу, - як джерело офіційного права. "Законодатели начали двигать народными убеждениями" и "открылся в истории законодательства период переселения обычая в положительное законодательство, период перехождения права в закон"[4]. У 1889 році у Росії вийшов закон про обов'язкове використання звичаєвого права при судових розглядах селянських справ.

Визнання за звичаями сили діючих юридичних норм викликало необхідність вивчення правовідносин, що існували в селянському середовищі. На протязі другої половини XIX століття етнографами та правниками, що спеціалізувались в ділянці цивільного права була проведена значна робота по збиранню матеріалів, що містили різнорідні норми звичаєвого права, по його систематизації та осмисленню.

В основному робота велася російськими вченими і була направлена на російське селянство. Але на протязі 1860-1870-х років за ініціативою керівника відділення етнографії Русского географического общества Н. Калачева розроблялися програми для збирання народних правних звичаїв, а також була організована експедиція в "западнорусский край", тобто на Україну. На протязі

[3] Морошкин Ф. *Об Уложении и последующем его развитии*, Москва, 1839, 17.

[4] Там же, 17.

своєї роботи експедиція зібрала рішенння волосних судів, в основі яких лежали народні звичаї та норми правні.

В історіографії можна виділити кілька основних напрямків, в яких відбиваються різноманітні підходи, ракурси, трактування окресленої проблеми. Як ми уже зазначали вище, дослідженням цього питання займалися і фольклористи, і правники.

Серед літератури з фольклору особливої уваги заслуговують першоджерела - фольклорні записи. Найбільш повною щодо звичаєвого права збіркою є "Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край: материалы и исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским". П. Чубинський присвячує цьому питанню цілий шостий том. Далі варто було б відмітити наукову цінність фольклорних записів Б. Грінченка (*Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних губерниях*, Чернигов, 1899, *Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр.*, Чернигов, 1897), В. Шухевича (*Гуцульщина*, Львів, 1902), З. Доленги-Ходаковського (*Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського*, Київ,"Наукова думка", 1974), О. Потебні (*Из лекций по теории словесности: Басня. Пословица. Поговорка.*, Харьков, 1894, *Українські народні пісні в записах Олександра Потебні*, Київ, "Музична Україна", 1988), М. Драгоманова (*Малорусские народные предания и рассказы*, Киев, 1876), І. Франка (*Жіноча неволя в руських піснях народних*, Зібрання творів у 50-ти томах, Київ, 1980, т.26, 210-224, *Карпатські бойки і їх родинне життя*,

"Перший вінок", Львів, 1887), С. Тобілевич (*Українські пісні в записах Софії Тобілевич*, Київ, "Наукова думка", 1982), Марка Вовчка та Опанаса Марковича (*Фольклористичні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича*, Київ, "Наукова думка", 1983), а також серію "Українська народна творчість", яку видавав Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. На особливу увагу заслуговують збірки паремій М. Номиса (*Українські приказки , прислів'я і таке інше*, СПб., 1846), І. Франка (*Галицько-руські народні приповідки* в 3 т., "Етнографічний збірник", Львів), В. Плав'юка (*Приповідки або українська народна філософія*, Едмонтон, 1946), М. Пазяка (*Прислів'я та приказки: взаємини між людьми*, Київ, "Наукова думка", 1991, *Прислів'я та приказки: людина, родинне життя, риси характеру*, Київ, "Наукова думка", 1990), адже народні приказки - це своєрідні судові формули[5].

До другого циклу відносяться джерела офіційного права - *Руська правда*, *Литовський статут* та *Свод законов Российской Империи*. Також дуже важливими автор вважає неопубліковані архівні матеріали, що зберігаються в Київському центральному історичному архіві. До них відносяться: "Акты Юго-Западной Росии", "Акти Західної Росії", а також матеріали "Архива Юго-Западной России", а також окремі акти Київського центрального історичного архіву. Окреме вжливе місце в дослідженні займають матеріали волосних судів Чернігівської губернії, що знаходяться в Чернігівському обласному архіві.

---

[5] Яковлів А. *Українське право: історичний нарис*, у кн. Д. Антоновича "Українська культура", Мюнхен, 1988, 251.

Історичні передумови викладені у працях М. Грушевського (*Ілюстрована історія України*, Львів, 1912, *Історія України-Руси* у 8-ми томах, Львів, 1912), О. Єфименко (*Історія українського народу*, вип.1, Харків, 1922.), І. Крип'якевича (*Історія української культури*, Київ, "Либідь", 1994), В. Антоновича (*Последние времена казачества на правой стороне Днепра. По актам 1672-1716 гг.*, Киев, 1868), О. Субтельного (*Україна. Історія*, Київ, 1994).

Щодо матералів вчених-правників, то варто відмітити роботи А. Яковліва (*Українське право: історичний нарис*, у кн. Д. Антоновича "Українська культура", Мюнхен, 1988, 236-292), О. Кістяковського (*Права, за якими судиться український народ*, під ред. О.Кістяковського, 1843), О. Ланге (*О праве собственности супругов по древнерусскому праву*, СПб., 1886), В. Нікітіна (*Судебний вестник*, 1869), В. Сергеєвича (*Лекции и исследования по истории русского права*, Спб., 1880), А. Сімсона (A. Simson) ("The Common Law and Legal Theory" in Dundes, A. and Dundes Renteln, A. eds. *Folk Law: Essays in the Theory and Practice of Lex Non Scripta*, The University of Wisconsin Press, 1994, 119-140), які зробили спробу порівняльного аналізу звичаєвого та офіційного права, а також ступені інкорпорації звичаєвого права офіційним.

Чимале значення для з'ясування ролі жінки мають дослідження з обрядовості життєвого циклу: весільної - Г. де Боплана (*Опис України...*, Київ, "Наукова думка", 1990), В. Гнатюка (*Вибранні статі про народну творчість*, Нью-Йорк, 1981, *Збірки сільської молодіжі на Україні*, "Матеріали до

Української етнології", т.12, Львів, 1912), Ф. Колесси (*Українська усна словесність*, Едмонтон, 1983, *Фольклористичні праці*, Київ, 1970), Хв. Вовка (*Студії з української етнографії та антропології*, Прага, 1926), М. Сумцова (*Парубоцькі братства*, "Киевская старина", 6, 1890 *К истории Южно-Русских свадебных обычаев*, "Киевская старина", 1883, 3, 510-514, *К вопросу о влиянии греческаго и римскаго свадебного ритуала на малорусскую свадьбу*, "Киевская старина" 1886, 1, 17-40), П. Литвинової-Бартош (*Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського повіту у Чернігівщині*, "Матеріали до Українсько-руської етнології", Львів, 1900), А. Малинки (*Малорусское весилье*, "Етнографическое обозрение", N4, 1898, *Сборник материалов по малорусскому фольклору*, Типорафия губернского земства, 1902), Н. Здоровеги (*Нариси народної вісільної обрядовості на Україні*, Київ, "Наукова думка", 1974), В. Борисенко (*Весільні звичаї та обряди на Україні*, Київ, "Наукова думка", 1988); родильної - Н. Гаврилюк (*Картографирование духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев)*, Киев, 1982).

Історія розвитку шлюбно-сімейних відносин, сімейний побут стали предметом досліжнень В. Охримовича (*Значение малорусcских свадебных обрядов и песен в истории эволюции семьи*, "Этнографическое обозрение", 4, 1891, 44-105), О. Левицького (*Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI и XVII вв.*, "Киевская старина", 1900, 1, 1-5, *Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVIII столетия*, "Киевская старина", 3: 368-395, 5: 149-182, 7-8: 169-209, 9: 401-430, *О семейных отношениях в Юго-*

Западной Руси, "Русская старина", т. 9, 1880, *Обычай помилования преступника, избранного девушкой в мужья*, "Киевская старина", 1905, 1, 89-97), Л. Моргана (*Древнее общество*, Ленинград, 1935), О. Кравця (. *Сімейний побут та звичаї українського народу*, Київ, 1966), М. Косвена (*Матриархат. История проблемы*, Москва-Ленинград, 1948, *Семейная община и патронимия*, Москва, 1963), А. Пономарьова (*Українська етнографія*, Київ, "Либідь", 1994, *Развитие семейно-брачных отношений на Украине: етносоциальные проблемы*, Киев, "Наукова думка", 1989), Д. Рансел (D. Ransel) (*The Family in Imperial Russia: New Lines of Historical Research*, University of Illinois Press, 1978). Відношення жінки та права цікавили вчених наприкінці XIX - початку XX стіліття. До них відносяться - Я. Орлович (*Женщина в праве*, СПб., 1895), Б. Романов (*Люди и нравы древней Руси (историко-бытовые очерки XI-XIII вв.)*, Ленинград, 1966), А. Терещенко (*Быт русского народа*, ч.2 Свадьбы, СПБ., 1848), Н. Шеметова (*Русская женщина в народном епосе и лирике*, "Филологические записки", вып. 5-6, 1900), а також наші сучасники - Н. Пушкарева (*Женщины Древней Руси*, Москва, "Мысль", 1989), Л. Кановіц (L. Kanowitz) (*Women and the Law: The Unfinished Revolution*, University of New Mexico Press, 1969), Р. Зальцман (R. Saltzman) ("Folklore, Feminism and the Folk: Whose Lore Is It?", *Journal of American Folklore*, 1987, Vol. 100, 548-562).

Проблемам методики та методології загальних фольклорних досліджень присвячені роботи Р. Дорсона, (R. Dorson) (*Folklore and Folklife: An Introduction*, The University of Chicago Press, 1972), А. Дандеса (A. Dundes)

(*Cinderella: a Casebook*, The University of Wisconsin Press, 1982, *Folklore Matters*, The University of Tennessee Press, 1992), Д. Крона (J. Krohn) (*Folklore Methodology*, The University of Texas Press, 1971), зокрема, на методиці та методології досліджень зі звичаєвого права акцентують увагу такі вчені, як А. Кристер (*Програми до збирання матеріялів звичаєвогоправа, вироблені в Комісії для виучування звичаєвого права за ред. проф. А.Е. Кристера, керівничого над працями Комісії*, "Збірник соціально-економічного відділу УАН, 1925, 1, 1-100), В. Кравченко (*Програм до збирання етнігрофічних матеріалів по народному (звичаєвому) праву*, ІМФЕ, 15-2/129, арк. 1-255) А. Аллотт (A. Allott) ("Methods of Legal Research into customary Law" in Dundes, A. and Dundes Renteln, A. eds. *Folk Law: Essays in the Theory and Practice of Lex Non Scripta*, The University of Wisconsin Press, 1994, 285-294), Т. Елаяс (T. Elias) ("The Problem of Reducing Customary Law to Writing" in Dundes, A. and Dundes Renteln, A. eds. *Folk Law: Essays in the Theory and Practice of Lex Non Scripta*, The University of Wisconsin Press, 1994, 319-330), Б. Френсворт (B. Fransworth) ("The Soldatka: Folklore and Court Record", *Slavic Review*, Vol.49, Spring 1990, 58-73).

Окреслена вище література є вагомою предумовою фолькорного дослідження, присвяченого українському звичаєвому праву, зокрема - жіночому праву. Кінець XIX - початок XX століття був своєрідним піком у дослідженні звичаєвого права на Україні, що почалося з "Трудів. . . . " П. Чубинського 1872 року і закінчилося в 20-ті роки XX століття роботою Комісії з Українського звичаєвого права під керуванням А. Малиновського та К. Квітки. В цей час

з'являються перші спроби аналітичних досліджень з поля кримінального права О. Кістяковського (*Права, за якими судиться український народ*, під ред. О.Кістяковського, 1843), обрядовості українського звичаєвого права А. Яковліва (*Українське право: історичний нарис*, у кн. Д. Антоновича "Українська культура", Мюнхен, 1988, 236-292). Та, незважаючи на це, абсолютно поза увагою вчених залишаються цивільне право, шлюбне право, взаємовідносини звичаєвого та офіційного права, не кажучи вже про жіноче право, як тему окремого дослідження.

Понятійний апарат

Щодо понятійного апарату, то **ключовими** у нашому дослідженні є **поняття**: звичай, система звичаєвого права, жіноче право.

Звичай - це загальноприйнятий порядок, правило поведінки людей, що склався в процесі їхнього співжиття, увійшов у звичку, побут і свідомість народу, суспільної групи чи колективу. Звичаї виникли з появою людини та людського суспільства внаслідок повторення однакових вчинків, які згодом набували загального значення, стають нормою, якою далі люди керуються у своєму житті. Понятійний зміст категорії "звичай" місткий і багатогранний у живому спілкуванні українців. Він близький до таких понять як - уклад суспільного життя нації, народу, сім'ї, традиційний порядок відзначення подій, свят, пов'язаний з виконанням певних дій і використанням відповідних предметів, атрибутів, символів; усталений звичний спосіб, манера дії,

поведінки. Та й сам звичай належить до тих, нічим незамінимих механізмів, завдяки яким якнайоптимальніше передаються думки, почуття, звички попередніх поколінь наступним. Інакше кажучи, через систему звичаїв кожен народ відтворює себе, свою духовну культуру, свій характер і психологію в наступних поколіннях. Звичай веде нове покоління в те звичайне раціональне русло, по якому проходила діяльність попередніх поколінь. "Звичай - то другий закон"[6] - кажуть у народі.

На основі народних звичаїв склалась і діє **система звичаєвого права** - "історично сформована сукупність правових традицій і звичаїв, якими регулювалися стосунки і поведінка людей у різних сферах їхнього життя"[7]. Таке право передавалося усно з покоління в поколіня. "Звичаєве право - це соціально визначена група обов'язків і заборон з усним шляхом передачі з покоління в покоління, дотримання якої вимагається самою фольклорною групою"[8].

З боку зовнішньої форми норми звичаєвого права відрізняються від норм писаного права-закону тим, що закон, після його ухвали й оголошення належними законодавчими органами, існує і зберігається у формі готових, незмінних, точно зформульованих і письмово зафіксованих приписів, правна сила яких не залежить від того, як і коли вони виконуються. А норми

[6] Пазяк М. упор. *Прислів'я та приказки: взаємини між людьми*, Київ, "Наукова думка", 1991, 254.

[7] Пономарьов А. та інш. *Українська минувщина*, Київ, "Либідь", 1993, 151.

[8] Dundes Renteln A. , Dundes A. *Folk Law: Essays in the Theory and Practice of Lex Non Scripta*, Vol. I, University of Wisconsin Press, 1994, XIII.

неписаного, звичаєвого права зберігаються у народній пам'яті у формі певних психологічних переживань, почуття правди й усвідомлення обов'язку поступати так, як вказують звичаї.

У неписьменних суспільствах існує тільки одна форма передачі інформації - усна, а значить і форма права єдина - звичаєве право. З іншого боку, у суспільствах з письмовою формою мови існує принаймі два види права - звичаєве (неписане) і писане. Для кращого розуміння наводимо нижче пари протилежностей по відношеню до двох форм права[9].

усне	писане
гнучке (варіативне)	фіксоване
анонімне	автор відомий
старе	нове
примітивне	цивілізоване
народне	елітне
селянське	аристократичне
сільське	міське

Із вищесказаного зрозуміло, що звичаєве право завжди було і буде, незважаючи на те, наскільке буде розвинене писане законодавство.

В XIX - на початку XX століття, коли найбільш широко почала вивчатися культура і побут українського народу, етнографи звернули увагу на традиційні сільські громадські інститути - громаду, її найвищий керівний орган - **копний сход** або **віче**, сільське самоврядування, його функції, співвідношення інтересів громади та окремих її членів, громади й держави, громади й

[9] Там же, 3.

поміщиків, на силу звичаєвих правових норм, що неписано регулювали все сільське життя.

Головною суспільною функцією громади як з'єднаного і запрограмованого у діяльності звичаєвими правовими нормами організму було оберігання інтересів всіх і кожного із своїх членів від можливих внутрішніх і зовнішніх небезпек кримінального, морального, стихійного, економічного і політичного характеру. Характерною особливістю українського звичаєвого права є його різноманітна, яскрава обрядовість.

Повертаючись до проблеми аналізу історії українського народу, формування його самосвідомості, виявлення коренів його самобутності і особливостей менталітету більшість вчених-дослідників звертають увагу на два аспекти цієї проблеми - етнографічний і економічний. Етнографічному аспекту притаманна і давність походження українців, і багатство матеріалу і усталена науковість. Економічний аспект передбачає розгляд переважно соціально-економічного укладу, в рамках якого формувалася, розвивалася і функціонувала та чи інша нація. І дещо осторонь залишалися питання вивчення національної самосвідомості, світоглядної позиції, уявлень про мораль і справедливість, традиції і культуру.

Тому, аналізуючи сьогодні різні погляди на шлюбно-сімейні відносини, слід вказати на схожість цих поглядів з історичним минулим. Найпоширенішими нормами українського звичаєвого права були:

- категоричне визнання основним джерелом власності працю[10];
- спадкове володіння земляними угіддями ("дідизною")[11];
- негативне ставлення до спекуляції, шахрайства, злодійства;
- обов'язок допомагати вбогим, калікам, погорільцям, голодним, вдовам, сиротам;
- вилучення з громади за вчинення злочину, за негідний вчинок[12];
- безапеляційна вірність присязі, яка не підлягала жодному перегляду, оскільки за народним переконанням, винний у брехливій присязі негайно помирав, а його гріх лягав на нащадків аж до сьомого коліна;
- позичка "на заставу";
- незаперечний авторитет вічових, громадських, товариських судів[13];
- обов'язок скривдженого одразу сповістити людей про заподіяні йому кривди;
- безплатна участь у толоці.

Важливу роль відігравало звичаєве право й у сімейному житті українців. Незважаючи на загальний вплив церкви, правові традиції протягом століть визначали основи шлюбно-сімейних відносин, функції, особисте й майнове

---

[10] *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край: материалы и исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским*, т.6, СПб., 1877, 32.

[11] Там же, 42

[12] Яковлів А. *Українське право: історичний нарис*, у кн. Д. Антоновича "Українська культура", Мюнхен, 1988, 249.

[13] Там же, 247.

становище членів родини, порядок спілкування і засади сумісного життя. Надзвичайно багате і цікаве сімейне звичаєве право, яке є наріжним каменем дисертаційного дослідження.

Важливою і головною частиною українського сімейного звичаєвого права є жіноче право. **Жіноче право** - це умовна сукупність звичаїв, норм і уявлень, що регулювали і забезпечували певні громадські та господарські права жінок. Хоча назагал жінка займала залежне від чоловіка становище, все ж навіть в умовах патріархальної сім'ї, вона зберігала певну самостійність і мала визнані народом права. З одного боку казали: "Жіноча дорога від печі до порога", проте з іншого "Без жінки мужчина - як без хвоста скотина" та "Жінка за три угли хату держить, а чоловік за один"[14].

Правове становище жінки в суспільстві обумовлювалося перед усім великим значенням її праці в сім'ї та домашньому господарстві. Але важко було собі уявити без неї виконання польових робіт, особливо у жнива. Величезною була роль жінок у виконанні цілого ряду символічних дій, пов'язаних з сільськогосподарськими роботами. Існували суто жіночі, в тому числі і колективні роботи - лущіння кукурудзи, валькування хати та ін.

Права жінки в сім'ї та громаді визначалися і рядом економічних умов. За звичаєвим правом, вона мала особисте майно, що складалося з приданого,

[14] Пазяк М. упор. *Прислів'я та приказки: людина, родинне життя, риси характеру*, Київ, "Наукова думка", 1990, 88-89.

включаючи земельний наділ ("материзну", яка не входила в загальносімейне майно і успадковувалася по жіночій лінії) та набуте від продажу продуктів "бабського" господарства (дрібної худоби, птиці, яєць, молочних продуктів, борошна, овочів та фруктів, льону, полотна, тощо).

Дружина голови сім'ї не тільки працювала, а й "давала привід", тобто розподіляла роботу серед інших жінок двору, повчала їх. По смерті чоловіка, навіть при дорослих синах, вона часто ставала на чолі не тільки малої, а й великої сім'ї та несла повну відповідальність за економічну спроможність господарства і сплату податків.

Структура дисертаційного дослідження

Структурно дисертація складається зі вступу та чорирьох розділів, висновків та списку використаної літератури.

У першому розділі "Шлюбно-сімейні відносини українців в контексті звичаєвого права" досліджуються об'єктивні умови та етапи формування звичаєвого шлюбно-сімейного права. З метою дослідження звичаєвого шлюбно-сімейного права, перш за все, необхідно звернутися до питання визначення типу сім'ї. Родова сім'я являється головною складовою частиною патріархально-родового ладу. Поступово в процесі історичного розвитку сімейна община змінювалась структурно і чисельно, набувала різних форм: від

первіснообщинної демократичної форми до батьківської великої родини, а потім до її розпаду і перетворення у малу.

Значення та роль жінки у сім'ях різних типів - складають головну думку цього розділу. Патріархальна сім'я, яка сформувалася в первіснообщинну епоху, розвиваючись, характерузується, головним чином, пом'якшенням різко превалюючої ролі чоловіка і піднесенням особи жінки. Процес формування родової сім'ї був першим кроком до емансипації жінки, яка пізніше виявилася у майнових стосунках подружжя, у звичаях успадкування та розлучення.

Предметом дослідження другого розділу "Жінка у весільній обрядовості: залишки матріархату" є народне весілля, що являється цінним джерелом адекватної інформації для вивчення життя і побуту українського народу. Якраз цей обряд у найбільшій мірі зберіг архаїчний світогляд, етичні норми, народну мораль та звичаєве право. Саме у весільній звичаєвості закодовані й прадавні цінності матріархату. По суті лише у весільних діях виявляємо колишній пріоритет жінки, адже саме вони - мати молодої та молодого - головні дійові особи українського весілля. Ось тому автор вважає необхідним детально розглянути і проаналізувати хід самого весільного звичаю, приділяючи особливу увагу супроводжуючим пісням. У піснях більше ніж у звичаях затрималися риси, характерні для періоду матріархату.

Третій розділ "Майнове становище молодого подружжя", на перший погляд, майже повністю присвячений нормам офіційного права. Але небхідно

пригадати, що тогочасне офіційне право - це не що інше як звичаї та звичаєве право повністю інкорпороване в офіційне. Адже звичай, по суті своїй, виразник правних поглядів народу. Законодавча влада не може прямо звільнитися від дії звичаєвого права, а навіть навпаки - шляхом звичаю правні погляди прокладають собі дорогу до дійсності. Тому автор вважає розгляд архівних матеріалів одним із шляхів дослідження і вивчення норм звичаєвого права. Архівні матеріали, як правило, зберегли відомості про українську еліту, міщан, але саме в них знаходимо в письмовій формі неписані закони народні. Крім того, важливими видаються матеріали волосних судів. Ці матеріали стосуються не тільки міщан, а й селян. Волосні суди були виразниками селянського самоврядування[15]. У цьому розділі аналізуються звичаєві норми щодо майнових відносин подружжя - вено, венові записи, "доживотні" записи, що в кінці кінців вказують на певну майнову незалежність жінки у сім'ї.

В четвертому розділі "Місце і роль жінки в сім'ї та громаді" відмічається, що відношення до жінки базується на синкретизмові історично обумовлених форм сім'ї - матріархальної та патріархальної. Завдяки цьому утворився певний дуалізм у відношенні до жінки - з одного боку повага до жінки та її пріоритет, а з другого - пріоритет чоловіка. У цьому розділі автор аналізує різні типи жіночих "ролей" у сім'ї та громаді. До них відносяться жінка: дружина, мати, хресна мати, весільна мати, посаджена мати, баба-повитуха, кума, сусідка.

---

[15] *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край: материалы и исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским*, т.6, СПб., 1877, 3.

Серед обрядів родинного циклу жіночі “ролі” завжди - найголовніші. Головне, що відрізняє українців з-поміж багатьох інших, у тому числі слов'янських народів, - це пріоритет жінки перед чоловіком, що закріплений і проявляється у формах сватання та шлюбу, і в системі подружніх взаємин, і в міфології, і в демонології, і у фольклорі назагал.

Розділ перший

Шлюбно-сімейні відносини українців в контексті звичаєвого права

Методологічно для дослідження звичаєвого шлюбно-сімейного права необхідно звернутися до питання визначення типу сім'ї. А типологія сім'ї в свою чергу визначається кількістю її членів та внутрішньою структурою. Основними показниками сім'ї є поколінний, статевовіковий та родичний склад. Родова сім'я являється головною складовою частиною патріархально-родового ладу.

З часом, у процесі історичного розвитку сім'я змінювалась структурно і чисельно, набувала різних форм: від материнської великої родини до патріархальної батьківської великої родини, а потім до її розпаду і пертворення у малу.

Не останнє значення для формування родини мали традиції передшлюбного спілкування. У традиційному суспільстві молодіжна громада здійснювала багато функцій, але головною була функція регулювання інтимної сфери молодіжного спілкування та підготовки молоді до сімейного життя. Для молоді це вважалося особливо важливим, бо, згідно зі звичаєвим правом,

людина визнавалася рівноправним членом суспільства, лише одружившись; і більше того - вона діставала в такому разі право на спадщину по смерті своїх батьків.

Дівчина, жінка, їх права та обов'язки за звичаєвим правом у сім'ях різних типів - складають головну думку цього розділу. Віддалений матріархат залишив досить сильні сліди в українській сім'ї, а тим більше на неї повиннен був вплинути патріархат. Патріархальна сім'я, яка сформувалася в первіснообщинну епоху, розвиваючись, характерузується, головним чином, пом'якшенням різко превалюючої ролі чоловіка і піднесення особи жінки. Процес формуваня родової сім'ї був першим кроком до емансипації жінки, яка пізніше виявилася у майнових стосунках подружжя, у звичаях успадкування та розлучення. Отже, згідно до норм звичаєвого права, жінка була наділена певними правами і обов'язками щодо сім'ї та шлюбу.

Історичні типи спорідненості

Основу сім'ї складає шлюбний союз між чоловіком і жінкою у тій чи іншій формі, санкціонованій суспільством. А. Пономарьов визначає сім'ю як "об'єднання, що грунтується на шлюбі або кревній спорідненості людей, зв'язаних духовно, спільністю побуту та взаємною моральною відповідальністю"[16].

[16] Пономарьов А. *Українська етнографія*, Київ, "Либідь", 1994, 241.

Сім'я, як і кожна соціально-біологічна система, має чітку структуру, що включає взаємопов'язані підрозділи і компоненти. Як продукт певної соціальної системи, сім'я відбиває стан її розвитку. Звідси випливає висновок про історичну змінність сім'ї, постійну трансформацію її соціального потенціалу та характеру внутрісімейних водносин. З іншого боку, сім'я, як самодостатня, органічна і цілісна система сама спроможна творити і відтворювати суспільство.

Головним поняттям сім'ї є спорідненість - зв'язок між людьми, що зумовлений спільністю їхнього походження і виникає на основі відношень шлюбу і спорідненості. Розрізняють два види спорідненості: природну (генетичну) і соціальну (шлюбну).

На різних етапах розвитку суспільства і в різних соціальних умовах виникають системи спорідненості, які суттєво відрізняються одна від одної. Науковці виділяють чотири основних типи таких систем[17]. Перший - австралійський - пов'язаний з дуально-родовою організацією. Він належить до тих часів, коли сім'я ще не була самостійним соціальним осередком. Характерною особливістю цього типу є реалізація принципу розмежування родичів по лінії батька і по лінії матері.

Другий - арабський тип спорідненості є історично пізніший. Він уже розрізняє родичів по прямій і бічній лініях. Третій - гавайський тип

[17] Косвен М. *Семейная община и патронимия*, Москва, 1963, 48-51.

спорідненості виник на основіендогамного варіанту кланової організації, за умов, коли функціонування нормальної, екзогамної форми клану було неможливим. Тут не було розмежуваня родичів як за принципом роздвоєння, так і лінійності. Єдиною диференціюючою ознакою була належність до певного покоління.

Четвертий тип спорідненості - англійський. Він утворився в процесі розпаду великої сім'ї. Спорідненість цього типу не диференціює родичів по лініях батька і матері, а протиставляє пряму лінію споріднення бічним. Відношення спорідненості в цій системі мають індивідуальний характер. Власне це той тип спорідненості, до якого ми сьогодні відносимо себе.

Відношення спорідненості - основні, але не єдині в сім'ї. Існує багато інших відношень та компонентів, які в сукупності складають конструкцію сім'ї. Щодо сутності останньої, то вона виявляється через структуру, склад, функції. Історично розрізняють лише два типи сім'ї: моногамний і полігамний. Моногамний - найпоширеніший у світі, до якого відноситься й українська сім'я.

Традиції дошлюбного спілкування

Український народ протягом століть виробив традицію звеличення шлюбу, сім'ї, домашнього вогнища. У його міфології була навіть божественна пара - Лада й Ладо, котра освячувала сімейні узи, а опікувальні божества Рід і Рожаниця - це ні що інше як уособлення роду, єдності нащадків одного предка,

утвердження необхідності продовження людського роду[18]. Родинному життю завжди надавалося надзвичайно великого значення, бо саме у ньому вбачався сенс існування людини. Тому серйозним було і ставлення до підготовки молоді до шлюбу. Вважалося, що створення сім'ї - справа не лише молодих та їх батьків, а і громадськості, яка впливала на практику підбору шлюбних пар переважно через інститут молодіжної громади[19].

Молодіжні громади мають давню історію, починаючи з общинних шлюбних спілок. За тих часів побутував звичай пробних шлюбів: "...парубки і дівчата віддалялися від своїх родин і жили спільним життям до шлюбу"[20]. Для цього вони об'єднувалися у спілки за статевими ознаками: окремо хлопці і окремо дівчата. Причому всі вони належали до різних родів, а це означає, що в основі таких спілок лежали шлюбні орієнтації (адже рід був ендогамним і шлюби всередині нього заборонялися). Таким чином, молодіжні громади включали в себе лише неодружену молодь, яка мала можливість зустріти наречену або нареченого у своєму середовищі.

Процес вступу до громади супроводжувався складною системою звичаїв і обрядів, своєрідних умов та вимог - так званим обрядом ініціації. Одна з найважливіших умов - віковий ценз (для дівчат - 14-15 років, а для хлопців -

---

[18] Див: Рыбаков Б. Язычество древних славян, Москва, "Наука", 1981, 346-347; Бычко А. *Народная мудрость Руси,* Киев, "Вища школа", 1988, 48.

[19] Сумцов Н. *Досветки и посиделки,* "Киевская старина", 1886, 3, 421-444.

[20] Пономарьов А. *Українська етнографія*, Київ, "Либідь", 1994, 228.

16). Громада сама вирішувала приймати хлопця або дівчину до громади, чи не приймати. Важливими умовами були характеристика односельців та згода батьків.

Вступ до молодіжної громади - дуже відповідальний життєвий момент, свого роду соціальний кордон, котрий мусили перетнути хлопець чи дівчина з метою здобування вищих якостей, обов'язків і можливостей. Це свого роду обряд переходу. За класифікацією Ван Геннепа[21], обряд вступу до молодіжної громади відноситься до обрядів, що визначають фізичну і соціальну зрілість індивіда. Коли про хлопця казали, що він парубочить, це означало визнання його права на створення сім'ї, на рівну з дорослими роботу, на вільне розпорядження заробленими грошима, на участь у сімейних радах. Парубок навіть діставав право ходити замість батька на громадські сходи[22]. А до цього моменту хлопці і дівчата були обмежені в правах.

Об'єм прав відповідав певним соціально-віковим категоріям, на які традиційно поділялися діти і молодь. Серед хлопців вони мали такий вигляд: до 10 років - хлопець (доручали пасти гусей і телят), 10-12 років - хлопчище (допомагав у всьому батькові), 13-16 - підпарубок (працював на рівні з батьком, але під його наглядом), після 16 - парубок (або легінь). Щодо дівчат, то до 10

---

[21] Van Gennep A. *The Rites of Passage*, The University of Chicago Press,1960, 3.

[22] Див. Боржковский В. *"Парубоцтво" как особая группа в малорусском сельском обществе*, "Киевская старина", 8, 1887, 765; Сумцов М. *Парубоцькі братства*, "Киевская старина", 6, 1890; Ястребов В. *Новые данные о союзах неженатой молодежи на Юге России*, "Киевская старина", 1896, 10, 110-128; Гнатюк В. *Збірки сільської молодіжі на Україні*, "Матеріали до Української етнології", т. 12, Львів, 1912 та інші.

років - дівча, 10-13 - дівчина, 14-15 - дівчище, 15-16 - дівка (дівка у заплітках, дівка у бовтицях, дівка на виданні)[23]. Зі зростанням вікової категорії, збільшувалися права та громадське визнання хлопців та дівчат, але тільки вступ до молодіжної громади узаконював їхні громадянські права. Обряд ініціації - посвячення у зрілий стан намагалися якомога урочистіше відзначати. Його кульмінацією були ритуальні пострижини хлопців або заплітання кіс дівчині[24].

Зі свого боку молодіжна громада влаштовувала теж ритуальне прийняття, що називалося - коронування[25], після чого новий член громади обов'язково частував своїх товаришів горілкою.

Народна етика виробила цілу систему норм щодо прав та обов'язків парубків і дівок на порі та черговості їх одруження. У цьому плані звичаєве право було дуже категоричним: першими ходити на вечорниці, як і одружуватися, мали право старші діти. Для підкреслення їхнього пріоритету існували спеціальні чини - старший парубок і старша дівка, і ніхто з молодших сестер та братів не міг заступати їм дорогу. Особливо ретельно ставилися до черговості дівування. Старша сестра завжди краще одягалася, а молодшій залишалися обноски. На "вулицю" сестри могли ходити разом, але молодша не мала права розмовляти з хлопцями, грати або жартувати з ними. І це не

---

[23] Категорії подаються за Пономарьов А. *Українська етнографія*, Київ, "Либідь", 1994, 228.

[24] Левицкий О. *Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVIII столетия*, "Киевская старина", 3, 388.

[25] Пономарьов А. *Українська етнографія*, Київ, "Либідь", 1994, 229.

випадково, бо якщо першою одружувалася молодша сестра, то старшу вже могли і не взяти[26].

Згідно з традиціями здійснювався підбір шлюбного партнера. Головними осередками спілкування та підбору шлюбних пар в Україні були вечорниці, котрі можна сміливо вважати своєрідною школою підготовки молоді до сімейного життя. На вечорниці збиралися, як правило, у хаті удовиці, чи бездітної літньої пари. Дівчата приносили прядиво, вишивання чи плетіння. Праця чергувалася з розвагами: танцями, піснями, жартами, іграми, під час яких відбувалося знайомство дівчат з хлопцями. Х. Вовк відмічав, що "саме на вечорницях та досвітках і відбувається взаємне знайомство обох статей, що кінчається формальним признанням в коханні й переспpавами між батьками обох сторін"[27].

Таким чином, вечорниці - багатофункціональне явище, спрямоване на розв'язання цілого ряду молодіжних проблем побутового, розважального та соціалізуючого плану. Синкретичність українських вечорниць виявляється в розмаїтті їх форм - досвітки, посиденьки, вулиці, музики, ігрища, оденьки, вечірки, колодки, кутки, забави тощо. Всі вони були дійовим каналом спілкування.

---

[26] Левицкий О. *Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVIII столетия*, "Киевская старина", 5, 157.

[27] Х. Вовк *Студії з української етнографії та антропології*, Прага, 1926, 267.

Формування української родини

Одним з найважливіших факторів, що впливають на формування сім`ї, є законодавство, в тому числі й сімейне право, яке в свою чергу формується у відповідних соціально-економічних умовах і відбиває фундаментальні потреби суспільства в ті чи інші періоди його розвитку. Це законодавство у значній мірі є квінтесенцією існуючих соціальних умов, що визначають процес розвитку сфери шлюбно-сімейних відносин.

Сама сім'я зароджувалася в надрах роду і певною мірою співіснувала з ним, вплітаючись у його систему через родинні, сакральні та релігійні зв'язки. М. Грушевський відмічає, що "Розуміючи рід, як таку організацію, де споріднені родини в'яжуться силою чи принципом цього споріднення певними реальними зв'язками, ми мусимо признати, що в історичних часах у українських племен ми бачимо тільки останки такого устрою"[28]

Увесь тривалий шлях розвитку родових відносин і творення сім'ї розпадається на кілька стадій. На першій стадії домінував рід, при чому без чіткого вираження сімейних зв'язків. У "Повісти временных літ" говориться: "Полянам же живущим о себе владеющим роды своими, и живяху каждо с родом своим на своих местах, володеюще каждо родом своим"[29].

[28] Грушевський М. Історія України-Руси, Львів, 1912, т. 1, 351.

[29] *Повесть временных лет,* т. I, Москва-Ленинград, 1950, 78.

Увесь тривалий шлях розвитку сім'ї поділяється на чотири етапи, яким відповідають певні форми сім'ї. До них відносяться:

- групова сім'я,
- материнська велика, основана на матрилокальному шлюбі,
- патріархальна велика, основа на патрилокальному шлюбі,
- мала сім'я.

Родова організація суспільства виникає з появою людини розумної (Homo sapiens). Українська родина бере свій початок з груповой сім'ї, "...в котрій всі особи чоловічої статі одного роду-фратії були потенційними чоловіками всім жінкам подібної групи"[30]. Кожен рід складався з кровноспоріднених членів колективу. В цьому часі невпорядковані ендогамні статеві стосунки були замінені екзогамними. Обранця або обранців необхідно було шукати серед представників іншого роду. "Екзогамія в первісному суспільстві мала нерідко груповий характер, коли всі жінки одного роду укладали шлюб із чоловіками іншого роду"[31] Цей тип сім'ї існував на межі раннього та пізнього палеоліту[32].

В умовах невпорядкованих статевих відносин роль материнського начала була значною і поважною. Це був період так званого материнськоо роду, поява якого викликала різні пояснення у вчених. Так, П. Єфіменко вважає, що

---

[30] *Большая советская энциклопедия*, Москва, 490.

[31] Толочко П. та інш. *Давня історія України*, кн.1, Київ, "Либідь", 1994, 21.

[32] *Большая советская энциклопедия*, Москва, 490

культ жінки був викликаний визнанням значення матері-прародительки[33]. С. Токарев[34] більше схиляється до так званного соціального трактування питання, вбачаючи в цьому культі величання жінки охоронця домашнього вогнища. А. Бичко відмічає, що "Культ жінки-матері, цього першоначала людського життя, має дуже довгу протяжність - 100 - 40 тис. років до н. е." [35]. Саме таке положення жінки у суспільстві і зумовлювало виникнення матріархату - суспільного устрою, основаного на головуючому положенні жінки.

Питання матріархату дискусійне в науці. Але автор знаходиться на стороні таких вчених як Л. Морган, В. Охримович, М. Косвен, П. Толочко, А. Бичко, М. Сотун (M. Stone), М. Гімбутас (M. Gimbutas), П. Бергер (P. Berger), Н. Кононенко Мойл (N. Kononenko Moyle) та інш., котрі дотримуються позитивної точки зору щодо існування матріархального устрою суспільства. Побутуваня матріархату вчені відносять до часів палеоліту, мезоліту та неоліту[36].

Другою формою була велика материнська сім'я, що лежала в основі - матріархату. Ця сім'я складалася з "... 4-5 поколінь родичів по жіночій ліній (чоловіків і жінок з дітьми), що керувалася старшою жінкою"[37]. Далі, з

---

[33] Ефименко П. *Значение женщины в ориньякскую епоху*, "Известия Государственной Акдемии истории материальной культуры", Москва, 1937, т. 11, вип. 3-4, 73.

[34] Токарев С. *Введение*, "Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы: исторические корни и развитие обычаев", Москва, 1983, 3-8.

[35] Бычко А. *Народная мудрость Руси*, Киев, "Вища школа", 1988, 23.

[36] Див: Толочко П. та інш. *Давня історія України*, кн.1, Київ, "Либідь", 1994, 21; Pasternak Y. *The Neolithic Age* in: Kubijovyc V. "Ukraine: A Concise Encyclopedia", Toronto, University of Tornto Press, 1963, 532-537; Kononenko Moyle N. *Matriarchy* in Encyclopedia of Ukraine, Vol. III, Toronto, University of Toronto Press, 347-348.

[37] *Большая советская энциклопедия*, Москва, 2-е изд., "Семья".490.

розвитком материнського роду, відбувся перехід до матрилокального шлюбу, коли "одружені пари переходили в рід дружини, а не в рід чоловіка"[38]. На цьому етапі дуже добре ще збереглися пережитки групової сім'ї, а з ними і явище поліандрії.

На початку епохи бронзи складаються економічні умови для життя чисельно менших ніж родова община колективів. "Землеробство, що привело до невиданного раніше розвитку виробничих сил, сприяло корінному перетворенню соціальних відносин - жінка втрачає своє ведуче положення, відбувається перехід до патріархату"[39]. Внаслідок першого суспільного поділу праці, зростає господарська роль чоловіка, що привело до розпаду материнського роду і перетворення його на батьківський, оформлення великої патріархальної сім'ї.

"Перехід до патріархальної сім'ї відзначався утвердженням батьківської лінії родства, патрилокального шлюбу..."[40]. Як побічна форма виникає бігамія, як привілей багатих.

"В залежності від конкретно-історичних умов внутрішня організація великої сім'ї могла бути більше або менше демократичною, але загальна

---

[38] Kononenko Moyle N. *Matriarchy* in Encyclopedia of Ukraine, Vol. III, Toronto, University of Toronto Press, 347.

[39] Бычко А. *Народная мудрость Руси*, Киев, "Вища школа", 1988, 25.

[40] *Большая советская энциклопедия*, Москва, 2-е изд., "Семья", 491.

тенденція її розвитку була направлена на посилення ролі голови сім'ї "звичайно діда, батька, старшого брата"[41].

Друга стадія розвитку родових відносин характеризується звуженням значення роду до розуміння родини (сім'ї), проте, великої родини, що змикалася з певною сімейно-родовою спільністю: "Кий осівся на одній з київських гір з родом своїм, а його брати на інших горах"[42]. В даному разі під родом розуміється велике коло родичів та свояків, а також певна соціальна спільність.

На третій стадії відбувається відокремлення сім'ї від роду, хоча первісна родина за своєю структурою, функцією та устроєм нагадувала рід у мініатюрі. Сім'я, що зароджувалася, була розширеною, включаючи родичів та свояків, та розвивалася шляхом концентрації таких функцій роду як налагодження побуту та організація виробництва.

За даними наукових досліджень[43] саме цей процес відноситься до початку нашого тисячоліття, коли, власне, заклалися основи формування східнослов'янських етнічних спільностей, в тому числі й української. Саме тоді сусідська община була цілісним соціальним організмом, котрий включав великі патріархальні сім'ї, що в свою чергу складалися з малих. Це так звані "гнізда" - групи з кількох поселень, віддалених одне від одного на 2-3 версти. Траплялися

---

[41] Там же.

[42] Боровский Я. *Мифологический мир древних киевлян*, Киев, 1982, 65.

[43] Косвен М. *Семейная община и патронимия*, Москва, 1963, 76.

й нагромадження таких "гнізд", що може свідчити про стадіальність та різноманітність перехідних форм від роду - через общину - до родини (сім'ї)[44].

На стадії формування українців як первісної етнічної спільності, однією з первісних форм сімейної організації (після великої материнської сім'ї) була велика сім'я патріархального типу (в українців вона мала ще назву "служба"). Саме вона являла собою перехідний етап від сім'ї, що виникла з групового шлюбу і грунтувалася на **материнському праві** (велика материнська), до окремої індивідуальної сім'ї сучасного типу. Велика сім'я характеризувалася спільністю виробництва і споживання, єдиноначальністю підпорядкування та розширеним складом. Вона, по суті, включала стільки генерацій, скільки разів протягом життя людини може повторюватися процес відтворення її нащадків. Тобто у великій сім'ї довкола подружжя першої, найстарішої генерації, гуртувалися всі члени молодших генерацій, причому до кревних родичів приєднувалися і їхні дружини, наприклад, жінки синів та онуків.

Наукові дослідження щодо формування та розвитку шлюбно-сімейних відносин[45] показують, що трансформація великої сім'ї становила досить тривалий процес, її залишкові елементи можна було зустріти серед українців Закарпаття наприкінці XIX століття, хоча біля витоків української народності

---

[44] Там же, 82.

[45] Див: Тарновский В. *О делимости семейств в Малороссии*, "Труды комиссии для описания Киевского учебного округа", Киев, 1853; Франко І. *Карпатські бойки і їх родинне життя*, "Перший вінок", Львів, 1887; Охримович В. *Про родову спільність в Скільських горах*, "Народ", 7, 1890.

переважаючою була вже **розширена (нероздільна)** сім'я. Вона складалася з кількох індивідуальних родин, об'єднаних спорідненням по чоловічій лінії, зі спільним майном і єдиним управлінням. За звичаєвим правом, керував нероздільною родиною - найстарший член сім'ї. Вона могла мати у своєму складі брата, сестру, діда, бабку, онуків, свекра, свекруху, братову, зовицю, невістку, небожа, небогу, дядька, дядину, пасинка, пасербицю та інших родичів, відношення між якими визначалися характером спорідненості та свояцтва.

На етапі трансформації родових відносин розширена сім'я була притаманна багатьом народам індоєвропейської гілки[46]. Вона була оптимальною формою соціальної організації: достатньо великою аби справлятися з веденням хліборобства і достатньою малою в плані управління нею.

Відповідно до окремих стадій розвитку розширеної сім'ї серед українців побутувало кілька її різновидів[47]. "Найбільш характерною була братська сім'я задружного типу (сама ж задруга в її "класичному" варіанті на той час уже історично минула, зберігаючись лише серед південних слов'ян)"[48]. Вона являла собою спілку індивідуальних сімей, об'єднаних спорідненням по чоловічій лінії до п'ятого коліна. До неї могли входити і свояки через одруження або на

---

[46] Пономарьов А. *Українська етнографія*, Київ, "Либідь", 1994, 244.

[47] Перковський А. *Еволюція сім'ї і господарства на Україні в XVII - першій половині XIX століття*, "Демографічні дослідження", вип. 4, 1979, 23.

[48] Пономарьов А. *Українська етнографія*, Київ, "Либідь", 1994, 244.

договірних умовах (як правило родичі батька). Всі її члени мали спільне майно та господарство і мешкали на одній території в окремих житлах, розташованих довкола житла глави родини. Середня чисельність братської родини становила близько 20 людей, але могла досягати й 50-60. На чолі її стояв виборний глава - старший в родині, хоча главою могли бути і молодий чоловік, і навіть жінка (як правило старша мати). Глава керував господарськими справами сім'ї, але не мав права сам приймати рішення з інших найважливіших питань: їх приймала вся родина. Кожна братська сім'я мала патронімічне ім'я, зібране від імені предка - засновника родини: наприклад, сім'я Каращуків[49]. М. Грушевський вважає, що задруга, як форма ширшої родини існувала в українців і привела до таких форм як дворище та посябрина[50].

В разі розростання братської родини від неї відокремлювалися малі сім'ї, а сама вона перетворювалася на **розширену полегшеного типу**. Такого типу сім'ї мали досить велике поширення в гірських районах та Галичині майже до XIX ст. Вони налічували до 20 людей і очолювалися старшим у родині - газдою, або завиддою[51].

Внаслідок розукрупнення великих та братських сімей у XIV - XVI ст. з'являється нова форма родини - дворище. Така форма була досить поширена на Волині, в Галичині, Поліссі, Поділлі, а також частково на Середній

---

[49] Там же, 28.
[50] Грушевський М. Історія України-Руси, Львів, 1912, т. 1, 353-357.
[51] Франко І. *Карпатські бойки і їх родинне життя*, "Перший вінок", Львів, 1887, 17.

Наддніпрянщині. На різних етапах свого існування дворище зазнавало помітних змін, і звідси ми можемо говорити про різні стадії його розвитку.

Так, на ранньому етапі дворище ґрунтувалося переважно на спорідненосвояцьких зв'язках, коло яких було порівняно невеликим. Про це свідчить, наприклад, стаття "Руської правди"[52] про право на помсту. Цим правом могли скористатися батько, сини, сини братів та сестер. Таким, власне, і був "кістяк" дворища. Керував дворищем "старець", котрий, на відміну від колегіальної задруги, розпоряджався одностійно, виключаючи, в тім, питання про майно та землю, які вважалися загальною власністю дворища[53].

Коли поставала необхідність, дворища могли об'єднуватися економічно та територіально, нерідко утворюючи в селищах або селах окремі "кутки", проте вони ніколи не становили цілого села. Пізніше об'єднані дворища почали утворювати окремі хутори, що характерним було для Лівобережжя. Стосовно західних регіонів України великі спілки дворищ, котрі вели свій рід від спільного предка, колись складали так звані "братства", іноді об'єднуючи цілі села. Але українці як етнічна спільність уже не застали ні братств, ні "братчин" - об'єднань сусідських дворищ, пов'язаних релігійними та сакральними узлами,

[52] Хоч норми "Руської правди" і мають спільні риси з нормами старогерманського та римовізантійського права, все ж процесуальне право складається з примітивних норм первинного судочинства, до якого відноситься і право на помсту. Днв: Яковлів А. *Українське право: історичний нарис*, у кн. Д. Антоновича "Українська культура", Мюнхен, 1988, 238-239.

[53] Тарновский В. "О делимости семейств в Малороссии", *Труды комиссии для описания Киевского учебного округа, Киев, 1853, 132.*

об'єднань, котрі могли переростати у плем'я. Таку стадію пережили свого часу племена стародавньої Русі, що мешкали на території України[54].

Вже до сімнадцятого століття дворище як основна форма господарського життя почало трансформуватися. Перед цим порушується принцип спільності землі та майна, а пізніше - сама структура та склад дворищ: вони стали включати до себе чужинців, допускати об'єднання з сусідськими дворищами, виділення індивідуальних сімей.

Трансформація дворищ відповідала соціально-економічним перетворенням, які відбувалися в Україні, до речі досить неоднозначно в різних її регіонах. Така мозаїчність зумовила, з одного боку, нерівномірність еволюції розширеної сім'ї та дворища, з іншого боку її стадіальність. У цілому по Україні пік руйнування великої сім'ї та перетворення дворищ припадав на кінець XVII ст. , в той час як в Українських Карпатах - XVI ст. , Поліссі - XVIII ст[55]. Виходило так, що одночасно існували різні типи сімей: від великої патріархальної в її залишковому вигляді до малої сім'ї індивідуального типу. Різноманітними були і дворища: на Правобережжі вони побутували у вигляді класичних господарств і гірських гадзівств, на Лівобережжі - у вигляді посябрин - об'єднань споріднених і сусідських господарств[56].

---

[54] Косвен М. *Семейная община и патронимия*, Москва, 1963, 73.

[55] А. Пономарьов *Українська етнографія*, Київ, "Либідь", 1994, 247.

[56] Там же, 248.

Пізніше відбувається процес розукрупнення дворища, близького до задруги, і створення невеликого одно-двосімейного двору. При цьому відбувалося зменшення кількісного складу сімей, що входили до дворища. Процес розукрупнення великої сім'ї не був прямолінійним. Він передбачав формування простих сімей (подружніх пар із дітьми) шляхом не лише руйнування великих, а й співіснування великих сімей, їхніх перехідних форм та малих сімей. В силу природних процесів малі сім'ї могли розростатися до розширених, а з економічних міркувань іноді вимушені були об'єднуватися у спілки споріднених або сусідських сімей - патронімії[57]. Утім, існував і більш інтенсивний шлях утворення патронімій та простих сімей: малі сім'ї, відокремлюючись від великої батьківської, створювали патронімію з батьківською або братською сім'ями і нерідко розміщувалися на одному подвір'ї. Таке міжсімейне об'єднання зберігало патронімічну назву, спільність господарювання, але, як правило, роздільність володіння землею. Проте, ці об'єднання були не досить міцними і легко розпадалися, утворюючи кілька простих та одну розширену сім'ї. Батьківська сім'я, як правило, була розширеною, адже згідно зі звичаєвим правом з батьками мусив залишатися хоча б один із спадкоємців. Переважно це був син: на Правобережжі - старший, на Лівобережжі - молодший. Дочки, за звичаєм, "ішли в невістки",

---

[57] Левицкий О. *О семейных отношениях в Юго-Западной Руси*, "Русская старина", т. 9, 1880, 89.

залишаючись "на батьківському грунті" лише у винятковому випадку, переважно тоді, коли в батька не було синів[58].

Почесним, а водночас і вигідним вважалося залишатися на "вітчизні" ("батющині"), оскільки звичаєве право передбачало передання спадкоємцеві більшої частини земель та всіх споруд на батьківському подвір'ї[59]. Це право поширювалося і на тих дочок, які залишалися доглядати батьків. Передання спадщини оформлялося так званим "договором на доживання", обов'язковим у тих випадках, коли право не чітко визначало спадкоємця і батько сам мусив зробити вибір: перевага, як правило, віддавалася найслухнянішому і, звичайно, тому, котрий міг би зберегти і примножити "батющину"[60].

Хоча такі договори оформлялися письмово, вони не завжди завірялися в юридичних інстанціях: достатньо було мати свідка, котрий представляв громаду, а думка громади мала силу закону. У договорі визначався не лише розмір спадщини, а й умови догляду за батьками та малолітніми дітьми. Адже спадкоємець брав зобов'язання виховувати своїх молодших братів і сестер, готувати їм придане, одружувати і виділяти частину земельного наділу після одруження. Ці діти рідко коли залишалися на батьківському подвір'ї, хоча процес їх відокремлення був непростим: одні діти покидали батьків і створювали свої господарства, інші залишалися на подвір'ї, але вели свій

---

[58] Кравець О. *Сімейний побут та звичаї українського народу*, Київ, 1966, 45.

[59] Там же, 48.

[60] Левицкий О. *Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв.* , Киев, 1909, 65.

бюджет. І це було передбачено звичаєвим правом, що і зафіксовано у відповідних документах[61].

Остання стадія цього процесу - **автономізація** (відокремлення подружніх пар не тільки від розширених, а й від простих сімей) особливо інтенсивно відбувалася з середини XIX ст. "На Україні, - писав В. Тарновський, - не лише далекі родичі не зберігали між собою господарської єдності, але навіть і одружений син відокремлюється від батька, будує окрему хату і веде окреме господарство. Два одружених брати майже ніколи не можуть жити разом. Навіть там, де бідність або інші обставини заважають розділу, немає підпорядкування старшому, немає спільності у власності і праці"[62].

В ході даного процесу в рамках малої сім'ї почала утворюватися найпростіша форма - мала сім'я в її чистому вигляді, тобто **нуклеарна**; нині вона є найпоширенішою. До її складу входять дві послідовні, кревно пов'язані генерації: батьки та неодружені діти.

Трансформація кількісного та споріднено-свояцького складу сімей супроводжувалась і якісними змінами: перетворенням функцій, відносин власності подружніх та внутрісімейних взаємин. Яскравим показником усіх цих змін можуть бути не лише норми звичаєвого права, а й самі правові норми, в тому числі норми успадкування. Наприкінці XIX ст. серед українців побутувала

---

[61] Див: наприклад *Акты Юго-Западной Росии, Акти Західної Росії.*

[62] Тарновский В. *О делимости семейств в Малороссии*, "Труды комиссии для описания Киевского учебного округа", Киев, 1853, 237.

така правова система, яка відображала процес демократизації внутрісімейних відносин і розукрупнення сім'ї. Вона, зокрема, передбачала право успадкування як для чоловіків, так і для жінок[63].

Етапи формування звичаєвого шлюбно-сімейного права

Перш ніж розглянути сучасні погляди на шлюбно-сімейні відносини, слід вказати на схожість цих поглядів з історичним минулим нашого формального сімейного права. Сімейні відносини Княжої Русі мали патріархальний характер. Вони регулювалися і нормами звичаєвого права, яких дотримувалися у простонародному середовищі, і чинним княжим законодавством, а після запровадження християнства на Русі - і церковними уставами. Високий статус сім'ї засвідчує возвеличення її в давніх обрядових піснях, у прислів'ях та приказках. Ось, наприклад, такі паремії як "Сім'я міцна - горе плаче" або "Найкраща і найліпша на світі спілка - то муж і жінка"[64] чітко і ясно вказують на шанобливе та поважне ставлення до сім'ї у народі.

У наступні століття писані закони стосовно сім'ї зазнавали певних змін відповідно до діючого законодавства тих держав, якими була поневолена Україна. Тут мова іде про вплив Литовського статуту - юридичного кодексу Великого князівства Литовського, законодавства Польської Речі Посполитої,

---

[63] Левицкий О. *Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв.*, Киев, 1909, 78.

[64] Пазяк М. упор. *Прислів'я та приказки: людина, родинне життя, риси характеру*, Київ, "Наукова думка", 1990, 86.

Угорського королівства, Магдебурзького права в містах, Російської імперії, Австрійської держави тощо. Але основним регулятором сімейних справ на Україні залишалося давнє звичаєве право - неписані народні традиційні норми, з якими у багатьох випадках вимушені були рахуватися і церква і державні правові установи.

Формальне сімейне право сформувалося під виключним впливом греко-римського законодавства, адже древньоруське звичаєве шлюбно-сімейне право, про яке ми мало знаємо, нічим не заявило про себе в законодавчій сфері. Склалося так можливо тому, що шлюбні справи були віддані виключно у відання духовенства. Але в той час, коли русичі звернулися до греко-римського сімейного права, воно й само знаходилося в стадії розвитку. Будучи за римськими законами актом цивільним, шлюб з цим же значенням існував і в греко-римському законодавстві. З часом він наповнювався релігійними елементами і став набувати двоякого характеру, хоча цивільні елементи в ньому переважали над релігійними. Шлюбне право, запозичине з Візантії, дійшло до нас з тими ж елементами двоякості при значній перевазі цивільного над релігійним. Але з часом духовенство захопило в свої руки справи шлюбу і єдиним судом в шлюбно-сімейних правах став суд церковний. Саме це й викликало опір в народі, котрий не сприймав вказівок духовенства, протистояв церковним звичаям при заключенні шлюбу. Виходячи із власних уявлень, що

шлюб є акт цивільний, люди відмовлялися від вінчання, інших церковних обрядів[65].

Боротьбу духовенства з народними звичаями в шлюбних союзах можна прослідкувати в посланнях, повчаннях і грамотах митрополитів і єпископів навіть на протязі XV і XVI ст. Не менш вперту боротьбу довело́ся витерпіти духовенству і через свободу розлучень, що панувала в народі. Визнаючи шлюб на самому його початку актом цивільним, народ прагнув зберегти за собою право вільно розлучатися[66], право, що випливає з визнання за цим союзом договірного характеру. Видно, що потреба у вільному розлученні була досить сильна в древньоруському суспільстві, адже як не прагнуло духовенство зберегти лише релігійний елемент у шлюбних звичаях, в решті-решт, воно віддало належне греко-римському цивільному праву в цьому питанні[67]. Але при цьому слід під креслити таку особливість: разом з переходом шлюбних справ від духовної влади до світської відбувається й іншого роду явище.

Цивільний елемент шлюбу, що відігравав таку важливу роль, доки шлюбні справи були підвідомчими духовній владі, починає відступати на задній план, підкоряючись релігійному і світське шлюбне законодавство стає на суто релігійному грунті. Однак все це не вплинуло в повній мірі на усталені погляди

---

[65] Див: Доманицкий *Венчание вокруг "дижи" (случай двукратного венчания одной и той же четы),* "Киевская старина", 1901, 2, 72-74; Альтшуллер И. *Значение венчания для брака и его развития на Руси*, Киев, 1908.

[66] Дмитровський В. *Розлуки на Україні,* Харків, 1928, 39.

[67] Григорьевский Г. *Гражданский брак,* вып. 1, Петроград, 1917, 12.

народу на весь процес шлюбно-сімейних відносин. Народ залишився зі своїми поглядами на шлюб, як на громадянський акт, лише освячений благословінням церкви, - погляди, що розвивалися самобутньо з древніх народних понять, і укорінення саме цих поглядів мало сприяти розвитку шлюбного законодавства. Х. Вовк[68], говорячи про взаємовідносини офіційного та звичаєвого права щодо весілль цитує Указ Російського Найсвятішого Синоду 1774 р. про те, що до відома цариці Катерини II, що "... ніби в Малоросії шлыби беруть таким способом, що після шлюбного благословення в церкві, молоді розлучаються, зостаючись у своїх хатах окремо аж до часу виконання того, що в їх мові і згідно з їхніми звичаями звуть шлюбним весіллям". І в зв'язку з цим "... Найсвятіший Синод зобов'язує молодих підпискою, перше ніж вони вийдуть з церкви, не розлучатися під загрозою кари..."

І все ж слід підкреслити, що в народі заключення шлюбу ні чим суттєво не відрізняється від заключення договору взагалі, що, значить, шлюб за своєю природою є приватний вигляд цивільного договору. Ініціатива пропозиції договору належить чоловічій стороні. Шлюбні договори заключаються в більшості словесно. Де грамотність більш поширена, там вони можуть складатися в письмовому вигляді. І договірний бік шлюбу має для народних мас повну обов`язкову юридичну силу[69].

---

[68] Вовк Х. *Студії з української етнографії та антропології*, Прага, 1926, 225.

[69] *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край: материалы и исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским*, т. 6, СПб. , 1877, 38.

Заглиблюючись у питання звичаєвого права, неодмінно відчувається, як розкриваються більш широкі можливості заглибитися у внутрішній світ цілого народу в його еволюції, видозмінах, процесах: одні форми життя, що віджили своє, поступаються іншим, новим, необхідним саме для цього часу, як ці нові форми ведуть боротьбу за своє існування. Боротьба форм є разом з тим і боротьбою ідей, втіленням яких є ці форми, і результати боротьби - зміна поглядів людини на навколишній світ, на події і процеси, що відбуваються навколо, зрештою і на сімейно-шлюбні відносини. При цьому важливу роль в українській сім`ї відігравали традиції, що тягнулися від далеких предків, видозмінювалися, набували нових форм, зміст же їх майже не змінювався, а наповнювався все більш гуманними моральними началами, що сприяли зміцненню сім`ї, об`єднанню родів, чистоті та чесності взаємостосунків поміж ними.

"Нема смерті без причини, нема щастя без дитини"[70]

Обряди сімейного циклу складаються з обрядів переходу, що супроводжуть перехід людини з одного положення в інше. До них відносяться обряди, що супроводжують народження, одруження, смерть людини. Новонароджену дитину у рід приймали окремим обрядом. Ще складнішим був весільний церемоніал, яким об`єднували молоду пару з двох родів. Живучість

---

[70] Див: четвертий розділ щодо участі у цьому обряді жінок та їх значення.

цих обрядів, головні елементи яких збереглися і до наших часів, засвідчує їх особливе значення для розуміння суспільного життя українців.

Одним з головних персонажів родильної обрядовості була баба-повитуха. Це була жінка 45-50 років, що вже на той час втратила свою дітородну функцію. Нею мала бути добра, кришталево чиста людина, що любить дітей, співчутливо ставиться до оточуючих, досконало знає народну медицину, уміє приймати пологи, володіє народним повивальним мистецтвом, навчає цьому молодих матерів[71]. З народним повивальним мистецтвом пов'язано чимало обрядових дій, які сприймаються як такі, що приносять щастя і здоров'я матері та немовляті. Все це вселяє здоровий життєвий оптимізм, сприяє встановленню доброзичливих стосунків між людьми. Серед народних звичаїв щодо новонародженого ми знаходимо такі, наприклад: пуповину хлопчикові відтинали на сокирі, поліні й книжці з надією, що він стане добрим господарем, вправним, грамотним, а в дівчинки на гребені, щоб була справною господинею та рукодільницею[72]. Пуповину необхідно було зав'язати лляним чи конопляним перевеслом ("матіркою"), щоб у породіллі "діти велись", та щоб сама дитина "плодовита росла". Ці дії супроводжувалися доброзичливим побажанням дитині: "Зав'язую тобі щастя і здоров'я і вік довгий, і розум добрий!"[73]. Пупок з

[71] Гаврилюк Н. *"Картографирование духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев)"*, Киев, 1982, 33.

[72] Там же, 49.

[73] Шухевич В. *Гуцульщина*, ч. 3, Львів, 1902, 31.

ниткою ховали в скриню чи за іконою, а потім, коли дитина збиралася вперше йти до школи, його виймали і пропонували дитині розв'язати: якщо зуміє зробити це, "то буде розумною", "все вмітиме". "Як розв'яже пуп, - кажуть у народі, - то й ум розв'яже, а як ні - то буде мучитись"[74].

За давнім звичаєм, впоравшись із пологами, повитуха разом з батьком дитини йшла до священика, щоб "одержати молитву" до неба, до Бога, домовитися про ім'я та день хрещення новонародженого. Цікавим і одухотвореним є ритуал першого купання, що виконується на другий чи третій день після народження. А щоб дитина "чистенькою та пахучою була", до купелі додають різні квіти, аромати, трави, насамперед руту, м'яту, волошки, любисток, сіно, овес. "Видно мене мати купала у руті і м'яті та благала у Господа-Бога долі своєму дитяті" - співається в українській народній пісні[75].

Традиційним обов'язком рідних, сусідів, знайомих є провідання породіллі, щоб поздоровити її, надати посильну допомогу насамперед продуктами харчування. Йти з порожніми руками негоже. Тому несли шматок полотна на пелюшки, смачну їжу: вареники, кашу з молоком, пиріжки, узвар. Вручаючи це промовляли: "Їж, щоб швидше одужала, силу мала, молоко прибувало, з ходу дитина вставала"[76].

---

[74] Номис М. упор. *Українські приказки , прислів'я і таке інше*, СПб. , 1846, 98.

[75] Гринченко Б. *Этнографические материалы, собраннные в Черниговской и соседних губерниях, т. 3 Песни*,Чернигов, 1899, 348.

[76] Гаврилюк Н. *"Картографирование духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев)"*, Киев, 1982, 49.

Старовинні народні звичаї й обряди щедро насичені віруванням у "злі духи", "уроки (вроки)", "підміну" та інші, що теж виступають як своєрідний засіб збереження здоров'я та благополуччя матері й дитини. За народним повір'ям "злі духи", "відьми" та інші "нечисті сили", скориставшись моментом, доки дитина ще не хрещена, викрадають її, залишаючи замість неї погану підміну - крикливу, ненаситну дитину з великою головою. Для відігнання "злих духів" використовували різні способи та предмети: сіль, часник, залізо, полотно темного кольору та інші. Але надзвичайно велика охоронна сила приписувалася свічці[77].

До системи традиційної української родильної обрядовості входить хрещення дитини, якому передували певні церемоніальні дії, пов'язані з символічним прилученням новонародженого до "родинного вогнища", "отчого дому". Найчастіше це обряд з кожухом, який повитуха в присутності кумів розстеляла вовною догори на підлозі або на столі, посеред хати під сволоком і клала на нього сповиту дитину, висловлюючи водночас її різні побажання: "Щоб був багатий, як кожух лохматий", "Щоб добре росло і щасливе було". Куми кидали на кожух дрібні монети.

Домінантою ж усієї системи родинних звичаїв і обрядів в Україні є увага та любов до дитини, прилучення новонародженого до сім'ї та громади. [78]

---

[77] Шухевич В. *Гуцульщина*, ч. 3, Львів, 1902, 37.

[78] У четвертому розділі цей обряд буде розглянено з точки зору участі у ньому жінок та їх значення.

Об'єктивні умови формування шлюбно-сімейних звичаїв

Щодо об`єктивних умов формування шлюбно-сімейних звичаїв, то вони в Україні відзначалися особливою складністю та різноманітністю. Адже відомо, що окремі її землі протягом тривалого часу перебували у складі різних держав, кожна з яких відзначалася своєрідністю соціально-економічного розвитку, політичного устрою, конфесійною ситуацією. Це, врешті-решт, призводило до формування регіональних типів традиційно-побутової культури. Неоднозначними були етнічна структура населення, а також характер міжетнічних та міжрегіональних відносин, позначаючись на системі звичаєвих правил, нормах поведінки та моральних устоях[79].

Проте, в усьому цьому розмаїтті регіональних звичаєвих норм існувала й усталена основа, притаманна населенню усіх регіонів України. Одним з її складників була система цінностей сімейного життя. Українці підготовку до нього ніколи не сприймати лише як особисту справу тих, хто укладав шлюб, або їхніх батьків та родичів; воно було і справою громадськості[80]. Вплив останньої на практику добору шлюбних пар та утворення сім`ї здійснювався через мережу добре організованих інституцій: сільську громаду, молодіжні об`єднання (парубочі та дівочі громади)[81].

---

[79] Кравець О. *Сімейний побут та звичаї українського народу*, Київ, 1966, 29.

[80] Левицкий О. *Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI и XVII вв.*, "Киевская старина", 1900, 1, 1-5.

[81] Див: *Парубоцкие громады в Полт. губ.*, "Киевская старина", 1902, 4, 14-17; Сумцов Н. *Досветки и посиделки*, "Киевская старина", 1886, 3, 21-44.

Великого значення надавалося і громадській думці, котра, як правило, реалізувалась через систему звичаєвих норм. Відповідно до них українці вважали чоловіка за самостійну людину лише після шлюбу: неодруженого, якого б віку він не був, називали парубком. У народі складалась негативна думка про тих, хто вчасно не одружився або запізнювався з одруженням. До тих же хто взагалі не хотів заводити сім'ю, не лише ставилися зневажливо, але й застосовували певне покарання: їм, наприклад, надавали меншу частку спадкового майна. Все це відповідало звичаєвим нормам[82].

До речі, згідно звичаєвим нормам, траплялись й такі випадки безшлюбності, які не дискримінувалися. Від одруження подеколи відмовлявся один із синів, щоб не дробити батьківського господарства або щоб допомогти меншим братам і сестрам, що залишилися без годувальника. Цю функцію могла на себе взяти й одна з дочок. Історія знає випадки, коли заручені дівчата на знак жалоби по вмерлому нареченому назавжди залишалися самітними[83].

Одна з звичаєвих норм давати обітницю безшлюбності сягає сивої давнини, пов'язуючись, як правило, з частими війнами та набігами войовничих сусідів. Даючи обітницю, дівчата нарівні з чоловіками брали участь у військових

---

[82] *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край: материалы и исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским*, т. 6, СПб. , 1877, 45.

[83] Левицкий О. *Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVIII столетия*, "Киевская старина", 7-8, 195.

діях, а в мирний час виконували суто чоловічу роботу. Цей звичай в окремих регіонах зберігався аж до початку нашого століття[84].

І все ж безшлюбність в українців не була поширеною[85]. Навпаки, саме укладання шлюбу набувало великої соціальної престижності, підвищуючи авторитет людини.

Шлюбний договір

В основі укладання шлюбу в Україні в XVI - XIX ст. був договір (зговір, змовини, згода) між двома сторонами: батьками й родичами молодого і родичами молодої. Посередниками між ними виступали довірені особи: сват чи сваха.

Шлюбний договір спочатку укладався усно, а починаючи з XVII ст., оформлювався і письмово, особливо в тих випадках, коли молоді як придане одержували землю. Тобто, звичаєві традиції поступово оформлюються юридично, набуваючи змісту звичаєвого права. Адже в міру того, як загострювалась земельна проблема, письмове оформлення шлюбного договору стає обов`язковим. Більше того, договір фіксувався відповідними документами - шлюбними або виновними листами.

---

[84] Єфименко О. *Історія українського народу*, вип. 1, Харків, 1922, 148.

[85] *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край: материалы и исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским*, т. 6, СПб. , 1877, 32.

Відповідно до звичаєвого права під час укладання договору домовлялися про розмір приданого нареченої, яке складалося із скрині та худоби, внеску молодого (так званого вина та привинку), а також внеску батьків та родичів. Для здійснення цієї акції батьки збиралися на змовини, в яких нерідко брала участь і молода пара[86]. До речі, участь молоді у вирішенні питання про одруження, як і структура шлюбного договору, є одним з показників демократизації суспільства та егалітаризації сім`ї.

Майже до XIX ст. в селах України побутував звичай обирати супутника життя у своєму або сусідніх селах. В основі цього звичаю лежало бажання краще пізнати ту родину, з якою мали породичатися. Адже репутація сім`ї в минулому мала таке ж велике значення, як і її економічний і соціальний стан. Віддаючи перевагу гідній для свояцьких зв`язків родині, як правило, рівній в економічному і соціальному відношеннях, розв`язували і проблему обранця - рівного за соціальним станом[87].

Звичаєве право українців обмежувало укладання нерівних шлюбів, насамперед, між багатими та бідними. Заможні господарі неохоче родичалися з біднотою, але й бідні селяни так само вважали за краще вибирати собі пару серед рівних. Але інколи, щоб поправити матеріальне становище, батьки силоміць віддавали дітей у заможну сім`ю.

---

[86] Левицкий О. *Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI и XVII вв.*, "Киевская старина", 1900, 1, 1-5.

[87] Левицкий О. *Обычныя формы заключения браков в Южной Руси в XVI и XVII вв.*, "Киевская старина", 1900, 1, 5.

Одним із наслідків укладання “нерівного” шлюбу було приймацтво - поселення зятя в господарство тестя. Така практика загалом суперечила звичаєвому праву українців - патримоніальності шлюбу, коли син, одружившись, залишався зі своїми батьками, а донька “йшла у невістки”. І все ж вона була досить-таки поширеною, оскільки мала для цього соціально-економічну базу: це не лише поправити матеріальне становище за рахунок більш багатих сватів, а й компенсація дефіциту чоловіків у сім`ї нареченої[88].

Оскільки створенню сім`ї надавалося надзвичайно великого значення, відповідно формувалася і складна система весільної обрядовості. Це було своєрідне обрядове дійство, що супроводжувалося іграми, музиками, танцями, співами, набуваючи характеру народного свята. Це відбилося у самій його назві: давньоруське - “радість”, українське - “весілля”, білоруське - “веселле”.

У структурі весільної обрядовості знайшли відображення народна мораль, звичаєве право, етичні норми та світоглядні уявлення, що формувалися упродовж сторіч. У цих уявленнях прослідкується міжпоколінна наступність, котра, однак, зберегла різноманітні часові нашарування[89]. Найдавніші з них набули рис архаїчності, оскільки їх первісний смисл не відповідав новим соціальним умовам.

---

[88] *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край: материалы и исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским*, т. 6, СПб. , 1877, 47.

[89] Охримович В. *Значение малорусcских свадебных обрядов и песен в истории эволюции семьи*, “Этнографическое обозрение”, 4, 1891, 74.

До речі, необхідно відзначити особливу роль матері у весільних дійствах. Адже по суті вона вирішувала питання про видання дочки заміж і "заправляла" весіллям: зустрічала весільний поїзд молодого, виряджала молодих на посад, зустрічала та благословляла їх після вінчання. Жінка-мати була наділена відповідним звичаєвим правом - жіночим правом, що в тій чи іншій мірі передавалося нареченій - майбутній матері, жінці, що мала стати втіленням сімейного затишку, любові і злагоди, розважності та порозуміння в родині свого чоловіка.

Офіційне право і шлюбно-сімейні відносини

На Україні довгий час, аж до кінця XIX ст., звичаєве право, що було основним чинником регулювання взаємовідносин між людьми, зокрема в сфері родинного побуту, в основних рисах увійшло пізніше в закони державного права[90]. Звичаєве право суттєво впливало на соціально-демографічні характеристики тих, хто брав шлюб, норми заключення шлюбу, характер внутрісімейних відносин, на народжуваність, міжетнічне спілкування.

Кілька слів про законодавство, що регулює шлюбно-сімейні відносини народу України. Як відомо, основою сім`ї є шлюб, як санкціоноване суспільством взаємовідношення статей. Природно, що питанням заключення шлюбу в звичаєвому та й державному законодавстві надавалось особливо

---

[90] Александров В. *Обычное право крепостной деревни России XVIII - начало XIX вв.*, Москва, "Наука", 1980, 16.

великої уваги. Згідно звичаєвому праву українців шлюб являв собою договір батьків нареченого й нареченої. При цьому обов`язковою умовою була взаємна згода нареченого й нареченої і в той же час благословіння батьків. У "шлюбних" листах актових книг XVII ст. це положення формулювалося таким чином: шлюб заключається "за власної хуті і по милості своїй", але за умови "благословення родителів"[91]. У випадку заключення шлюбу без згоди батьків, ті, хто бере шлюб, втрачали право на спадщину[92].

Шлюбу як юридичному акту створення сім`ї за звичаєвим правом надавалось величезного значення. Про це свідчать як існуючі положення про визнання законності лише того шлюбу, котрий відбувається за народними звичаями у вигляді "весілля", так і положення, згідно з яким суд міг навіть помилувати ув`язненого, якщо з ним вирішила взяти шлюб дівчина[93].

Звичаєвим правом регламентовано також вік вступу до шлюбу і вікове співвідношення нареченої та нареченого. Серед українців звичайною в XVIII-XIX ст. була практика раннього вступу до шлюбу[94] і законодавство вітало як ранній шлюб, так і багатодітність та міцність сім'ї, що й визначалося перш за все економічними факторами. Російська імперія була зацікавлена в зростанні

---

[91] *Київський центральний історичний архів*, Фонд 235/36, Актова книга N2045, 235.

[92] Охримович В. *Значение малорусcских свадебных обрядов и песен в истории эволюции семьи*, "Этнографическое обозрение", 4, 1891, 79.

[93] Левицкий О. *Обычай помилования преступника, избраннаго девушкой в мужья*, "Киевская старина", 1905, 1, 89-97.

[94] *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край: материалы и исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским*, т. 6, СПб. , 1877, 52.

чисельності громадян, особливо необхідних для поповнення армії, що забезпечує міць держави, а також у зміцненні сім'ї як основи відтворення суспільства. Це положення звичаєвого права (як і багато інших його положень) знайшло своє відображення в прийнятому "Своде законов Российской империи" перш за все в силу того, що багато положень звичаєвого права в принципі відповідали інтересам держави. При цьому в законодавчому порядку визначався мінімальний і максимальний вік вступу до шлюбу. Отже, у відповідності зі статтею "Свода законов Российской империи"[95] мінімальний вік вступу до шлюбу для юнаків визначався 18, для дівчат - 16 років. Заборонялося вступати до шлюбу особам, що мали понад 80 років.

Так розвивалися і видозмінювалися ті рамки сімейного ладу, в котрі вкладалося і життя жінки. Разом з усіма змінами, звичайно змінювалося, хоча досить незначно, і становище жінки. Велика сім'я по відношенню до жінки майже цілком засвоїла патріархальні поняття. Мала сім'я, в свою чергу, багато чого запозичила у великої. Таким чином, навіть у малій сім'ї становище жінки визначається, в значній мірі, поняттями привнесеними з родового побуту. Становище жінки в рамках роду, який зберігав патріархальні порядки, було досить незавидним.

---

[95] *Свод законов Российской империи...*, кн. I, разд. I, 1.

Становище жінки в рамках роду

Дослідження становища жінки як у рамках задруги, так і у великій сім'ї дають нам такі факти: обидві ці форми не відрізняються по суті ні чим по відношенню до жінки, так як економічні начала великої сім'ї обходять жінку, оскільки вона ніколи не добуває засобів для існування. Скажімо, в рамках роду, призначення дівчини, весь сенс її існування полягає в тому, щоб піти зі своєї сім'ї в чужу, взяти шлюб[96]. Коли ж вона заміжня, тобто взята з чужої сім'ї, то вона прив'язана до нинішньої сім'ї лише завдяки своєму чоловікові: якщо він помирає, вона може повернутися назад у свій рід, а може залишитися в роді свого чоловіка - і в першому, і в другому випадках, щоб працювати, що є сили і за це утримуватися. Значить, у становищі жінки немає стабільності, немає органічних зв'язків, що пов'язували б її із сім'єю, і це одна з причин, чому жінка займає в родовій сім'ї останнє місце. В подібній сім'ї все призначення жінки полягає в тому, що вона повинна виконувати різноманітні роботи по господарству і народжувати роду нових членів, головним чином синів, як справжніх його представників, дочки допускалися як неминуче зло.

Про те, що родові порядки не визнають за жінкою ніякої людської гідності свідчить і саме звичаєве право, що обумовлює вже заключення шлюбного союзу. В давнину слов'яни здобували своїх жінок крадіжкою. "Велике

---

[96] *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край: материалы и исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским*, т. 6, СПб. , 1877, 37.

поширення цього способу не дає підстав жодному сумніву, щона цьому перехідному ступені мужчина... здобував собі предмет свого бажання єдиним доти взагалі йому відомим способом набування"[97]. Про це свідчать історичні документи[98]. М. Грушевський важає, що "Оповідання Повісті досить виразно дає знати, що хапаннє дівчат, де воно ще практикувалося було вже символом, пережитком, обрядом"[99]. Н. Здоровега у своїй монографії *Нариси весільної обрядовості на Україні* теж використовує матеріали *Повісті времмених літ* з метою доведення існування такої ранньої форми шлюбу як умикання на Україні. Однак вона зуважує, що "Подаючи звичаї полян, автор літопису був не зовсім об'єктивним, говорячи, ніби шлюбів в інших слов'янських племен не буває. А тим часом літописець сам стверджує, що чоловіки брали собі жінок шляхом викрадення"[100]. До викрадення або умикання нареченої, як рнньої форми шлюбу на Україні звертаються такі вчені як М. Грушевський[101], Ф. Колесса[102], О.Правдюк[103], Н. Здоровега[104]. У весільному обряді залишилися відгомони цього явища у формі оборони молодої її родом від роду молодого, погоні роду молодої за забраною молодим та боярами молодою.

---

[97] Ліпперт Ю. *Історія культури*, Київ, 1922, 180.

[98] *Повесть временных лет*, т. I, Москва-Ленинград, 1950, 34.

[99] Грушевський М. *Історія України-Руси*, Львів, 1912, 340.

[100] Здоровега Н. *Нариси народної весільної обрядовості на Україні*, Київ, "Наукова думка", 1974, 35-36.

[101] Грушевський М. *Історія України-Руси*, Львів, 1912, 340.

[102] Колесса Ф. *Українська усна словесність*, Едмонтон, 1983, 67.

[103] Див.: вступна стаття до Шубравська М. упор. *Весілля*, т.1, Київ, "Наукова думка", 1970, 10.

З часом крадіжку змінила купівля жінок, котра тривалий час була притаманна слов'янським народам. Сліди і до цього часу тримаються у весільних обрядах. Скажімо, яке інше значення можуть мати всі ті подарунки і викупи, котрі наречений повинен давати за косу нареченої, за придане, за скрині з майном нареченої і т. д., в якому б там не було вигляді, але наречений мав обов'язково сплатити[105]. "Вено, що давалося чоловіком, властиво значить ціну і було спочатку оплатою за жінку її роду, ціною, якою жених зовсім реально викупав для себе і свого роду жінку і її потомство у її роду"[106].

З вищесказаного про суть родової сім'ї видно, що роль жінки в такій сім'ї не викликає заздрощів. При цьому жінка є член роду так як і всяка дитина, що з'явилася на світ божий, як і слуги, що вважаються також членами сім'ї. Але кожен представник чоловічого роду є старшим по відношенню до жінки. У великій родовій сім'ї жінка працює більше, ніж чоловік, працює, скільки дозволяють їй фізичні можливості. Вона турбується про дітей, одягає за рахунок своєї праці себе, свого чоловіка та дітей, а часом і інших членів великої сім'ї; коноплі, льон вона також має виростити і обробити сама. Вона готує їжу і на своїх плечах відносить її тим, хто працює у полі, інколи досить далеко. Вона

---

[104] Здоровега Н. *Нариси народної весільної обрядовості на Україні*, Київ, "Наукова думка", 1974, 35-36.

[105] Охримович В. *Значение малоруссских свадебных обрядов и песен в истории эволюции семьи*, "Этнографическое обозрение", 4, 1891, 69.

[106] Грушевський М. *Історія України-Руси*, Львів, 1912, 341.

дивиться за худобою, годує і напуває її, доїть, робить масло, сир, носить воду, дрова - все це її обов'язок[107].

Досить часто жінки допомагають чоловікам у їх роботі, що вважається суто чоловічою, наприклад у роботі в полі, коли часто жінка заміняє чоловіка. Але, як правило, жіночої роботи чоловіки не виконували, навіть якщо жінка хвора, бо вважали таку роботу для себе принизливою.

Жінка не змінює способу життя навіть тоді, коли йде рубати дрова, відчуваючи пологові муки, саме тут народжує дитину без усякої сторонньої допомоги і відносить дитину додому. До цього є зайвим навіть говорити про те, що завжди жінки безумовно підпорядковувалися чоловікам.

З усіх положень жінки у великій патріархальній сім'ї, за звичаєвим правом, є одне, котре дає їй деякі переваги: це положення старшої в великій сім'ї. Але в чому полягає її право? Вона розпоряджається жінками, розподіляє поміж ними роботу, тримає ключі від хиж та комор і взагалі доглядає за домашнім господарством. Однак, не дивлячись на свою видиму владу і значимість, по відношенню до сім'ї вона ні чим не відрізняється від інших жінок. Вона не може брати участі в управлінні спільними справами, при тому, що таке право на участь має кожен чоловік, що досяг повноліття. Вона все ж вважається нижчою всякого повнолітнього чоловіка[108].

---

[107] Кравець О. *Сімейний побут і звичаї українського народу*, Київ, 1966, 78. .

[108] Перковський А. *Еволюція сім'ї і господарства на Україні в XVII - першій половині XIX століття*, "Демографічні дослідження", вип. 4, 1979, 24.

Становище інших жінок різниться досить незначно: майже немає різниці в обов'язках, що покладаються на кожну з них, в рівності, а вірніше у відсутності всяких прав, окрім права бути нагодованою і одягнутою. Дівчата у своїх рідних сім'ях відчувають себе не набагато краще, ніж у чужих. Правда, рідні дівчини, особливо мати, від природного почуття материнської любові прагне зробити, що може, для дочки. Але на першому плані стоїть рід, а для нього дівчина - не дочка, а такий же член, як і інші. Тому на плечах дівчини, як і на заміжній жінці лежить вантаж спільної сімейної роботи. В неї немає чоловіка і дітей, котрих вона має одягати, про котрих має турбуватися, тому їй доручають брата чи взагалі когось, хто не встиг одружитися. Окрім того, в неї є великі роздуми і турботи. Вона знає, що ось прийде її черга бути проданою в чужий рід, а йти туди з порожніми руками їй не можна. Потрібно напрясти, наткати собі приданого, щоби бачили її майбутні родичі, що вона зуміє як слід виконувати свої обов'язки, буде одягати чоловіка і дітей; та й для себе слід заготувати достатньо одягу, адже там, в чужому домі вже не буде коли про себе турбуватися, бо й без того справ буде досить. Окрім того, на весіллі доведеться дарувати майбутній сім'ї, щоб потім ласкавішою була, коли прийде до них невісткою. А на подарунки потрібно заробити. Дівоче життя коротке, а зробити слід багато.

Сім'я не заважає дівчині працювати на себе, оскільки визнає, що недобре відпустити свого члена в чужу сім'ю без пристойного приданого, від цього страждало б її достоїнство. Задруга часом допомагає дівчині заробити щось на її

приватну користь. Так у деяких місцях призначаються для дівчат дні, коли вони можуть збирати врожай із загальних садів, який потім можуть продати в місті. Продати вони можуть нарубані ними в лісі дрова. Інколи дівчата мають свій власний город, також можуть прясти, ткати, в'язати, вишивати на продаж. Всі ці заробітки, звичайно, перетворюються на придане. Коли ж дівчина бере шлюб, сім'я поповнює те, чого вона не встигла придбати, а також бере на себе весільні витрати[109]. Але потім, після весілля всі її розрахунки з сім'єю закінчуються. Вона вже чужа, член чужого роду і ні на що не може розраховувати зі свого роду.

"Невістка - чужа кістка"

Подивимось тепер, яке становище в родовій сім'ї займає заміжня жінка, котра готувала себе все життя до цього. Воно визначається, по-перше, її відношенням до роду, по-друге, відношенням до власної сім'ї, до чоловіка.

По відношенню до роду, як у задрузі, так і у великій сім'ї заміжня жінка, перш за все, невістка. Саме цей образ в народній поезії викликав цілий ряд картин, що засмучували душу. Чужа далека сторона, котра скрізь горем засіяна і смутком загороджена, і сльозами залита. До цього часу на Волині існує поговірка: "А хто води принесе?" - "Невістка. " - "А кого б'ють?" - "Невістку. " -

[109] Кравець О. *Сімейний побут і звичаї українського народу*, Київ, 1966, 65.

"А за що б'ють?" - "За те що невістка" або "Хто розбив дома макітру?" - "Невістка". - "А де ж вона була?" - "Корову пасла"[110].

Чимало можна було б навести пісень, поговірок, що відображають відношення, що існували поміж родовою сім'єю та чужою жінкою, що ввійшла в неї як невістка. Весь вантаж домашніх робіт, про що вже мовилося вище, лежить основним чином на плечах заміжніх жінок, тобто на невістках. Вони мають працювати і на рід, і на свою сім'ю. Стосовно їх обов'язків по відношенню до роду, то між ними існує чіткий розподіл праці, що закріплено у звичаєвому праві, освячено часом і дістало силу закону[111]. Скажімо, в сім'ї є 5-10 заміжніх жінок. Кожна з них має в свою чергу у відповідному порядку поратися рік біля худоби, збирати молоко, готувати масло та ін. Буває так, що до скоту посилається та невістка, яка відзначається більшою фізичною силою і не годиться для іншої роботи. В тих сім'ях, де є старшим батько-свекор, він може послати до худоби, як до роботи тяжчої і гіршої, ту невістку, яку менше поважає. Інші жінки зобов'язані по черзі виконувати всю роботу по кухні, обряжатися, тобто місити тісто, випікати хліб, готувати їжу та носити її в поле для тих, хто там працює. Кожна жінка обряжається на тиждень з ранку в понеділок до вечора наступної неділі[112]. З невісток звільняється від обов'язків

---

[110] Пазяк М. упор. *Прислів'я та приказки: взаємини між людьми*, Київ, "Наукова думка", 1991, 376.

[111] *Архив Юго-Западной России*, часть IV, т. 1, № XLIV.

[112] *Архив Юго-Западной России*, часть IV, т. 1, N XLVII.

обряжатися лише та, котра є заміжньою перший рік, та й то не в усіх сім'ях, а лише тих, де панує злагода та любов. У великих родових сім'ях, якщо невістка обряжається, то вона не зобов'язана йти на роботу в поле. В малих - цього не дотримуються.

Крім роботи по спільному господарству, кожна заміжня жінка, як було зазначено вище, повинна працювати на свою сім'ю, більше того, часто вона виконує чоловічу роботу. Так у південно-східних губерніях українські жінки надзвичайно потерпали в сім'ях[113]. Не поодинокі випадки, коли жінки взагалі не живуть вдома, а постійно кочують у степу, пасучи скот; якщо окотилися вівці, жінка цілу ніч сидить на холоді, оберігаючи ягнят. Жінки косять сіно, жнуть хліб, возять дрова. Вони повинні також стерегти хліб і для цього вони відправляються верст за п'ять у хутори, часто голодні і драні з дітьми на руках, і там під спекотним сонцем просиджують цілі дні. Трапляється, що ту, чи іншу жінку привозять зі степу хворою чи навіть мертвою.

Навіть приблизно не можна перерахувати всього, що належить до жіночих обов'язків. Чоловік закінчує свою роботу і відпочиває, для заміжньої жінки відпочинку немає. Тисячі дрібних, невидимих справ тримають останні сили, позбавляючи можливості відпочити, отямитися від цього безперервного кидання з одного на інше.

---

[113] Шашков С. *История русской женщины*, Спб. ,1879, 32.

Ось у такому становищі знаходилася жінка. І ніякий протест з її боку, ніяке полегшення її участі не можливе, доки тримається родовий устрій сім'ї. Чоловік тисне на дружину, а на них обох тисне рід, сім'я. Навіть коли б жінка всілякими засобами й переконала чоловіка в необхідності покращення її стану, то їй все рівно не було б легше. Сім'я змусить чоловіка вимагати від дружини виконання того, що вважається її обов'язком. Жорстокий принцип відповідальності однієї особи за іншу в повній мірі застосовується в сім'ї, що тримається на родових началах.

Але там, де родова сім'я вже похитнулася, де починає проступати особисте начало, протест у вигляді зради у великих сім'ях можливий. Там же, де звичаєве право зберігає родові принципи, де особистість не прокинулася для самоусвідомлення, для боротьби за свої права, там жінки славляться своєю порядністю, і особливо цнотливістю. М. Грушевський зазначає, що слов'янські жінки мали репутацію дуже вірних[114]. І не лише жінкам, навіть чоловікам притаманна чистота намірів, висока моральність, хоча, звичайно, різні гріхи й проступки сильнішого в цих суспільствах засуджуються менше, ніж проступки слабшого. Але все-таки тут не дійшли до того, щоб уважати легким жартом для чоловіка те, що вважається непрощеним гріхом для жінки.

І все-таки, в цих суспільствах, не дивлячись на сумне становище жінки, погляд на відомі стосунки між чоловіком та жінкою природніші, простіші і

---

[114] Грушевський М. *Історія України-Руси*, Львів, 1912, 348.

справедливіші, ніж у цивілізованих суспільствах. Коли звичаєве право передбачає необхідність дотримуватися, наприклад, подружньої вірності, то це обов'язковим є для обох статей, і коли чоловік інколи дозволяє собі зайве, то вже не так відверто і безсоромно, як це бувало в цивілізованому суспільстві XIX століття.

Руйнування родової сім'ї - перший крок до емансипації жінки

Тривалий час пройшов поки жінка почала боротись, щоб зруйнувати родову сім'ю. Доки така форма міцно тримається, жінка пасивно підкоряється своїй гіркій долі. Але лиш відчує вона можливість життя заснованого на інших основах, зразу в неї пробуджується і бажання змінити його. Родові ж принципи, що вже дещо похитнулися, вбачають у ній противницю, озлоблену віковим гнітом, що лежить на ній нестерпним тягарем. Всі свої засоби вона спрямовує на боротьбу з цими принципами - хитрощі, наклепи, постійні сварки через якісь дрібниці і т. п. Дії цих засобів в окремих випадках зовсім незначні, але в сукупності вони мають значну силу. Створюючи різними засобами ситуацію неможливості спільного сімейного життя, постійно впливаючи на чоловіка, який уже дещо похитнувся в своїй інстинктивній прив'язаності до родових принципів, вона досягає своєї мети - спонукає до розділу родову сім'ю[115].

---

[115] Тарновский В. *О делимости семейств в Малороссии*, "Труды комиссии для описания Киевского учебного округа", Киев, 1853, 11.

Народ скрізь, як в українців, так і в інших слов'ян визнає жінку як злу противницю спільного сумісного родового життя і вважає її винною в падінні старого порядку, котрий вважається кращим, хоча на практиці всі віддають перевагу новому. Звичайно, в першому випадку, вважаючи, що жінка є ворогом старих порядків, народ правий, але ж головну причину слід шукати не в жінці: вона лише сприйнятливіше поставилася до впливу нових починань, котрі обіцяють їй хоч трохи полегшити життя[116].

Розвиток продуктивних сил, що виявлявся через розвиток обміну, зародженні товарного виробництва, викликав зміну відносин і у суспільстві. Поряд з колективною сімейною власністю почала розвиватися приватна форма власнсті, носієм якої була мала сім'я. Таким чином, у раболасницький період сім'я входить уже у формі малої.

Вище ми розглянули, під впливом яких неблаговидних умов складається доля жінки і в малій сім'ї, особливо в тих сферах, де домінує неосвідченість й убогість. Тоді чому ж боролась жінка так наполегливо? Чи не помилялась вона в своїх сподіваннях на поліпшення свого становища? Адже якщо попередньо вона зазнавала утисків від роду, то зараз зазнає їх від чоловіка, що сконцентрував у собі всі атрибути влади, що належала колективній особі родової сім'ї. Але інстинкти жінки не зрадили їй.

[116] Там же, 13.

Руйнування родової сім'ї стало першим кроком до звільнення жінки. Хоча між цими першими і наступними кроками можуть бути й сотні років, все ж цей перший крок був необхідним для того, щоб потім зробити другий і наступні. Але що є більш важливим, він сам по собі покращив становище жінки. Якщо народна філософія повністю й перенесла свої теорії залежності та безправ'я, що були закладені принципами родового побуту на шлюбні відносини родової сім'ї і вимагали застосування цих принципів, все ж залишається в силі та обставина, що мала сім'я не такий уже й зручний інститут для застосування цих принципів, як сім'я велика. Одна особа - чоловік просто не має фізичної можливості зосередити в собі ту систему тиску, котру використовує рід і котрих вимагає, в ім'я своїх старих ідеалів звичаєве право.

Дружина, що стоїть лише перед своїм чоловіком, завжди може скористатися якоюсь своєю перевагою - фізичною, моральною чи розумовою, щоб завоювати відповідну долю свободи, дістати яку неможливо під тиском роду, і жінка часто користується вигодою свого нового становища. Крім того, в малій сім'ї ми зустрічаємося з одним таким впливом, котрий дещо паралізує силу диковинних традиційних поглядів на жінку. Справа йде про устрій малої сім'ї в економічному відношенні, що забезпечує для жінки деяку самостійність. Для успішного ведення господарства сім'ї, в якій налічується лише два працівники - чоловік та жінка - необхідний чіткий розподіл праці. Щоправда, розподіл праці є і в родовій сім'ї, але там жінка позбавлена всякої самостійності: вона просто інструмент для виконання заздалегідь запланованих

сім'єю робіт. У малій сім'ї жінки в своїй сфері користуються повною самостійністю, поскільки чоловік у силу необхідності має доручати їй цю область - домашнє господарство - не маючи ніякої фізичної можливості в нього втручатися. Тому жінка в малій сім'ї є майже повною розпорядницею своєї частини і результатів свого господарства. Вона може, наприклад, продавати масло, молоко, яйця, хліб і т. д. , може на вторговані гроші купувати, що схоче і робити різні операції. Чоловік не втручається в справи жіночого господарства, адже в нього немає для цього часу через власні клопоти, а існуючий факт перетворюється в звичай, за яким чоловік вважає себе не в праві розпоряджатися жіночими справами.

В Україні, де внаслідок особливих місцевих історичних і побутових умов набагато раніше зруйнувалася родова сім'я, такий розподіл праці, обов'язків і прав був доведений до відповідного ступеня[117]. Чоловік ніколи не втручався в справи дружини, даючи їй повну свободу дій: "це бабська справа", - говорить українець. Є одна українська поговірка, де в гумористичному плані зображений погляд чоловіка на господарювання жінки, як на щось самостійне, що зовсім не залежить від нього: "Коли моя жінка така, то хай свині борошно їдять"[118], тобто чоловік здійснює помсту дружині таким чином, що дозволяє свиням їсти борошно, котре належить до господарства дружини.

---

[117] Там же, 12.

[118] Пазяк М. упор. *Прислів'я та приказки: людина, родинне життя, риси характеру*, Київ, "Наукова думка", 1990, 95.

Ясно, що дружина-господиня не може бути в таких рабських стосунках по відношенню до чоловіка, як того вимагає звичаєве право: чоловік поневолі мусить сприймати дружину як товариша, з яким разом працює для створення їх спільного добробуту - "Чоловік і жінка - одна спілка"[119]. Але ж грубі інстинкти, що закріплені віковими традиціями, часто беруть верх над здоровим глуздом.

Шлюбно-сімейні відносини і церква

Цікавим представляється, що міжетнічні взаємовідносини на рівні шлюбу і сім'ї регламентувалися цілим рядом правових положень. У відповідності з офіційним правом вступ до шлюбу обмежувався тлумаченнями релігійного порядку, що нерідко проекціювалось на міжетнічні відносини. Так у "Своде законов Российской Империи" відповідні статті визначали: російським підданим православного і римо-католицького віросповідання шлюб з нехристиянами, а протестантського - шлюб з язичниками забороняється[120]. В ряді випадків забороняється шлюб православних з католиками, християн - з представниками іудейської і магометанської релігій.

Важливим аспектом процесу розвитку сім'ї і формування шлюбно-сімейних відносин є стабільність шлюбного союзу. Ця проблема вивчається дослідниками в контексті соціально-економічних перетворень, в тому числі й перетворень шлюбно-сімейних відносин. Важливого значення при цьому

---

[119] Там же, 98.

[120] *Свод законов Российской империи...* кн. I, разд. I, 8.

набуває дослідження недостатньо розроблених питань формування тих умов життя населення різних національностей, котрі визначали своєрідні сімейні традиції, що своїми коренями сягали в далеке минуле.

Головним чином, вплив на процес стабілізації сім`ї мали звичаєве та державне право, а також релігія, що освячувала шлюб і непорушність патріархальної сім`ї. Згідно до законів державного права, шлюб міг бути розірваний лише за наявності досить важливих обставин, зокрема при відсутності дітей у подружжя або ж серйозної хвороби в одного з них, що не дозволяє йому брати активну участь в життєдіяльності сім`ї. Серйозність таких обгрунтувань погоджувалася із самою сутністю традиційної сім`ї як основної ячейки суспільства.

Відповідно формувалося і звичаєве право, що також стояло на захисті такої сім`ї, котра могла успішно відтворювати себе й забезпечувати засобами для існування. Фактично і звичаєве право захищало уклад сім`ї, що грунтувалася на патріархальних принципах: підпорядкування дружини чоловікові і всіх членів сім`ї главі сім`ї. Про це, зокрема, свідчать існуючі тоді форми покарання того з подружжя, хто виступав ініціатором розірвання шлюбу. У відповідності із звичаєвим правом українців головну відповідальність за моральний стан сім`ї, в тому числі й за моральну поведінку дружини, ніс її глава. Чоловік повинен був не лише контролювати поведінку дружини, але й

карати її у випадку неправильної (з точки зору норм звичаєвого права) поведінки[121].

Реалізація норм звичаєвого права стосовно зміцнення сім`ї здійснювалася при посередництві общини, яка суворо слідкувала за укладом сім`ї, моральною поведінкою подружжя, а у випадку їх неправильної поведінки суворо карала. "Коли б трапилося так, - читаємо в одній з інструкцій звичаєвого права, - що чоловік пішов від дружини або дружина від чоловіка в інше господарство, тоді община повинна намагатися їх повернути, а коли вона пішла до другого або він до другої - повинні при штрафі в десять гривен одружитися. Або впіймати, а впіймавши, судити за законами права"[122].

Суворо засуджувалося громадою і легковажне відношення подружжя до своїх обов`язків або невірність у шлюбі. При чому невірність суворо засуджувалась звичаєвим правом не лише та, що проявлялася з боку дружини, а також і з боку чоловіка. В тому і іншому випадках винні каралися значним грошовим штрафом або й - ув`язненням[123]. Більше того, карали тих, хто мав позашлюбних дітей: в залежності від ступеню провини винуватець міг бути підданий фізичній розправі.

---

[121] *Права, за якими судиться український народ*, під ред. О. Кістяковського, 1843, 34.

[122] Там же, 47.

[123] *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край: материалы и исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским*, т. 6, СПб. , 1877, 59.

Шлюб без весілля та шлюб без вінчання

Засуджуючи розлучення, суспільна думка і община негативно в той же час ставилися до такої форми спільного проживання чоловіка й дружини, котра не була освячена шлюбним обрядом. За звичаєвим правом українців законним, як відомо, визначався лише шлюб із весіллям. Шлюб без весілля вважався недійсним і засуджувався, а ті, хто взяв такий шлюб - каралися. Звичайною формою покарання був грошовий штраф, в народі він ще називався "биковим".

За свідченням архівних матеріалів "биковий" штраф сплачували не лише чоловіки, але й жінки, а в окремих випадках навіть батьки. Стосовно сплати "бикових" жінками, то, як свідчать архівні матеріали[124], це явище пов`язано з інститутом приймацтва, а в цілому воно відображає відповідну ініціативу української жінки в практиці заключення і розірвання шлюбу: адже штраф оплачував винуватець.

Якими б не були розумними умови і форми заключення шлюбу, навіть при повній особистій майновій повноправності обох молодих, все ж неминучі випадки, коли люди, що взяли шлюб, через неспівпадання характерів чи за інших причин, можуть виявитися зовсім нездатними до подружнього життя. В тих суспільствах, де жінка вважається нижчою, безправною істотою, подібні шлюбні союзи призводять лише до того, що більш сильна істота, а саме, чоловік, навіки пов`язаний з жінкою, до якої він не відчуває ніякої

---

[124] *Архив Юго-Западной России*, ч. IV, т. 1, акти XXLII-XXLVIII.

прихильності. В короткий час він зводить її до положення рабині, покірливої виконавиці лише його волі, жінка ж змушена підкоритися своїй долі, відрікається від усіх прав вільної людської особистості і, безумовно, підкорюється волі повелителя.

В суспільствах, де жінка знаходиться в іншому стані, там подібна ситуація за даних умов є немислимою: нерозривний союз двох рівноправних, але взаємно несимпатизуючих одне одному осіб, неодмінно призведе до сумних наслідків, що суспільство рано чи пізно змушене буде якщо не зовсім відмовитися від ідеального принципу нерозривності шлюбного союзу, то, в крайньому разі, допустити компроміс перед вимогами життя, тобто в даному випадку полегшити можливість розлучення. Так було і в Південно-Західній Русі, з тою різницею, що ця полегшеність розлучення виникла не стільки шляхом суспільної еволюції, скільки була успадкована з часів початкового періоду руської історії. Як відомо, древнєруське право, регулюючи попередню безумовну свободу розлучень, котра була допустима завжди звичаями дохристиянської пори[125], повинне було піти на змушені поступки віковим народним звичаям і тому значно розширило причини розірвання шлюбу, що допускалися церквою.

Прості українці, котрі вважали (і про це свідчить чернець Іаков), що лише князям та боярам належить вінчатися за церковним обрядом, а простим людям

---

[125] Див: Милорадович Б. *Житье-бытье лубенского крестьянина*, в кн. "Українці: народні вірування, повір'я, демонологія", Київ, "Либідь", 1992, 308-309.

досить брати своїх жінок "съ плясанїемъ и гуденїемъ, и плесканїемъ", без сумніву і в випадках розлучення також обходилися без участі церковної влади. Але те ж саме ми бачили і в другій половині XVI ст. на південних окраїнах Київської і Подільської земель, де шлюб брали без участі церкви, навіть без участі світської влади, а лише заявляли про заключення договору старостинському урядові[126], при чому сплачували пошлину - "поємщину" і "розлучення".

Розлучення

Розлучення відбувається достатньо легко. Перешкодою до розлучення є не церква чи закон, а сам рід, котрий потерпав би від розлучення і котрий тому природно прагне захистити свої інтереси кривавою помстою. Так, якщо чоловік без поважної причини виганяв дружину, або дружина без згоди чоловіка поверталася до свого роду, це викликало жорстоку вендету (помсту), котра закінчувалась інколи знищенням однієї з сімей. Пізніше справи, як правило, влаштовувалися мирним шляхом. Якщо захоче чоловік розлучитися з дружиною, він має сплатити за безчестя в її рід відповідну суму, якщо захоче дружина розлучитися, її батько має стільки ж сплатити в рід чоловіка[127].

---

[126] Смирнов А. *Очерки семейных отношений по обычному праву русского народа,* Москва, 1877, 146.

[127] *Права, за якими судиться український народ,* під ред. О. Кістяковського, 1843, 71.

За дружиною визначається право на розлучення таке ж, як і за чоловіком, ця рівноправність полягає в тому, що справа тут стосується не лише дружини, але і її роду, куди вона мала повернутися після розлучення. Але на ділі виходить, що лише чоловік може скористатися своїм правом, адже для того, щоб жінка могла підтримувати свої вимоги на розлучення, необхідна згода рідної задруги, котрій не завжди приємне повернення в її лоно ще одного члена.

З часом, як свідчать дослідження, люди поступово ставали на бік більш міцної і визнаної норми в справі розірвання шлюбу, хоча, звичайно були ще далекими в чіткому дотриманні офіційно-правових записів. Та й духовенство в своїх рішеннях в справах розірвання шлюбів далеко не суворо дотримувалося цих правил, роблячи поступки місцевим звичаям, за що піддавалося постійним закидам з боку представників церковної верхівки, що розлучення обмежували вкрай. До речі, такі закиди висловлювалися на Флорентійському соборі (1438-1439 рр.) разом з звинуваченням, що руська церква, допускаючи легковажний розрив шлюбів, тим самим порушує святість тайни одруження.[128]

З погляду на документальні свідчення XVI ст. ми можемо проаналізувати практику розлучень, що досить відрізняється від канонічних правил, що вважалися нормою і регулювалися законами, і визнавалися місцевими управами не лише світськими, але й духовними. Головним керівним началом тут є той

---

[128] Ця тема заслуговує на окреме дослідження, тому тут осбливо не застановляємося на ній, так як вона не є предметом нашого дослідження..

же, віками вироблений народною свідомістю погляд на шлюб, як на договір, що вільно заключається і вільно розривається за волевиявленням подружжя.

Один із найдавніших і найхарактерніших за своїм змістом акт розлучення був знайдений в одній з давніх книг Київського центрального історичного архіву, а саме в Луцькій замковій книзі 1564 р. Варто навести зміст цього акту: "7 червня цього року з`явилася в Луцький замковий уряд М. І. Борзобагата-Красенська, дочка відомого І. Я. Борзобагатого, пізніше епіскопа Луцького, а в той час освяченого владики Володимирського, і подала для внесення до актових книг такого роду записів, підтвердивши перед урядом усною заявою: "Я, Марія Борзобагатова-Красенська оголошую цим листом, що по волі Божій і дару Його святої мілості, я взяла шлюб з паном Яцьком Стецьковичем Добрилчицьким, з котрим проживаючи в шлюбі немалий час, і дітей, від Бога-Творця нам даних, ми з ним народили". Далі йде виклад, які непорозуміння сталися між подружжям, що не дають можливості подальшого перебування в шлюбі. Тому "не бажаючи ще більших суперечок примножувати, я не з чийогось примусу або умовлянь, а досить добровільно, будучи при повному здоров`ї, оголошую, що з цього часу і назавжди вважаю вільним мого чоловіка пана Яцька Стецьковича від шлюбу, в якому ми з ним до цього часу перебували: я від нього вільна, він від мене"[129]. . . Далі йдеться про те що кожен з колишнього подружжя має право взяти повторний шлюб. Стосовно дітей, то

---

[129] *Київськи центральний історичний архів*, ф. 674, оп.2, Луцька замкова книга 1564р. , акт XXVIII.

вони розподіляються: дві дочки лишаються при матері, два сини при батькові. При цьому і батько й мати беруть зобов`язання до кінця життя турбуватися про всіх дітей, ні в чому не порушувати умов договору під загрозою "неустойки" на користь його королевської милості 500 кіп грошей і супротивній стороні 500 кіп грошей, про сплату яких в кожної сторони має залишатися відповідний документ. Такого ж роду документ був складений і Яцьком Добрилчицьким. Того ж року колишнє подружжя кожен зі свого боку взяли шлюб з іншими особами.

Зміст наведеного документа свідчить про те, що,

по-перше, обов`язковою умовою розлучення є взаємна згода подружжя, при цьому кожен з них складає відповідний акт іншому;

по-друге, неузгоджене життя подружжя визнається причиною розлучення;

по-третє, розлучення напротивагу церковним і навіть тодішнім цивільним законам могло відбуватися без участі духовної влади, для цього досить було, щоб подружжя в присутності свідків видавали один одному так звані тоді "распутные листы", а потім особисто заявили їх перед урядом для внесення до актових книг;

по-четверте, обидві сторони, знову-таки, напротивагу канонам, надавали одна одній право брати шлюби з іншими особами;

**по-п`яте**, якщо в осіб, що розлучаються, були діти, останні мають розподілитися поміж батьком і матір`ю за взаємною згодою.

Звичаєве право допускає розлучення й іншого роду. В давніх архівах знаходимо випадкове розлучення не перед урядом, а просто в родинному оточенні, в присутності родичів[130]. Нижче наведений випадок являє собою інтерес для нас тому, що відбувся він у сім`ї так званої "околичної шляхти" в Овруцькому повіті, котра в побуті нічим не відрізнялася від маси українського міщанства і "посполъства". Бідна шляхтянка Оришка Федорівичевна жила в незлагоді зі своїм чоловіком Федором Шкіриною. Винною в цій незлагоді була сама Оришка, котра потім відверто в своєму листі про розлучення визнала, що "через свої проступки вона втратила кохання до себе з боку чоловіка". Бачачи, що "між нами не буде доброго життя" вона просила чоловіка про розрив шлюбу, але чоловік не давав своєї згоди. Тоді Оришка "впала в ноги" своєї матері, вітчима і дядька, слізно вмовляючи їх, щоб вони зглянулись на її нещасливе заміжжя, умовили чоловіка розлучитися. Федір Шкірина здався на їх умовляння. Тоді (в лютому 1682 р.) покликані були найближчі родичі і в їх присутності відбувся обряд "розлуки": колишні чоловік і жінка заявили, що вони "одностайно" дають один одному "роспуст з малженства". Після цього тут же були складені і підписані присутніми свідками "розводные листы". Оришка в своєму листі виклала привід до розлучення та умови, за яких вона вважає себе вільною, а також чоловіка звільняє від шлюбних обов`язків.

[130] *Архив Юго-Западной России*, часть IV, т. 1, № XLIV.

Керуючись звичаєвим правом при розлученні слід мати на увазі, що воно допускає різні мотиви щодо розриву шлюбу. Ми вище розглянули приклади про неузгодженість подружнього життя. Але траплялися випадки, хоча й рідкісні, через тяжку хворобу одного з подружжів. Тяжка хвороба, яка не виліковується, ще в древньоруському звичаєвому праві визнавалася достатньою причиною для розлучення. Але древнє право допускало цю причину, очевидно, не по волі здорового, а по волі хворого чоловіка, якщо подружнє життя було для нього тягарем. Частими були випадки, що хворий чоловік (частіше жінка), як правило, стриглися в монахи, а потім розлучення відбувалося саме з цієї причини, хоча справжньою причиною була хвороба.

Інколи перехід від одного віросповідання до іншого також міг бути причиною для розлучення, але й воно мало відбуватися за взаємної згоди чоловіка і жінки. Досить яскравий приклад знаходимо в "Обзоре історіи русскаго права"[131]. В 1589 р. слуга князя Костянтина Острозького, хрещений єврей Костянтин з Преворська зробив таку формальну заяву перед міським Володимирським урядом: "За доброї волі я приступив до закону і віри християнської, а дружина моя Тіля Юськівна, не бажаючи зі мною у вірі християнській жити, просила мене, щоб я її зі свого стану малженського випустив. І так я, у відповідності з укладеною нами постановою, ту мою дружину зі стану малженського добровільно визволяю і вже її визволив. З цього

---

[131] *Обзор истории русского права Владимирскаго-Буданова*, 1907, 2-е издание, 376.

часу не буду мати до неї ніяких справ і цією заявою своєю назавжди її визволяю і квітую". Заява ця згідно прохання заявителя була записана в міські актові книги[132]. Цікаво відзначити, що створена місцевими звичаями форма розлучення викликана не погодженням з християнською релігією. Напевно, можливими були розлучення з тих же причин і поміж християнами, особливо за частих в ті часи переходів від одного віросповідання до іншого.

На українській землі постійно відбувалися сумні події, що були причиною для розлучення членів сім'ї. Досить часті вторгнення татар і такі ж часті військові походи, що супровождувалися для багатьох полоном. Розраховувати на викуп полоненного або на випадкову втечу з неволі було досить важко, а тому одинокі чоловік чи дружина, не отримуючи формального розлучення через відсутність іншого, вільно бере шлюб з третьою особою. Але коли полоненний за щасливої хвилі повертався на батьківщину, то виникало складне питання, який саме шлюб має бути розірваним. Здавалось би, що за тодішніми поглядами на шлюб як громадянський договір, що береться вільно, перевага повинна бути віддана останьому шлюбу, а не першому, що перестав існувати за нещасних обставин. Історичні документи засвідчують інші факти.

Так, в 1563 р. волинський "землянин" Іван Романович Сенюта відбув у похід разом з відомим князем Дмитром Вишневецьким (Байдою) здобувати молдавський престол, полишивши вдома молоду дружину з дитиною. Як

---

[132] Там же, 450.

відомо цей похід був невдалим і Вишневецький разом з Сенютою були віддані туркам і відправлені в Константинополь, де перший був замордований, а Сенюта лишився в полоні. Тим часом дружина його Марина Борзобагата після трьохрічного чекання на повернення чоловіка і втративши на це надію, взяла шлюб з паном Олександром Лесотою, залишившись проживати в помісті свого першого чоловіка. Помістя було записане її чоловіком на ім`я Марини. Минуло ще три роки і якимось дивом Сенюта вирвався з полону і повернувся на батьківщину. Дізнавшись про це, Лесота втік з помістя, а пані Марина з дітьми від двох чоловіків залишилась у будинку, очікуючи, що буде. В`їхавши на подвір`я Сенюта "за великим несносним жалем своим" не захотів бачити дружину, а послав до неї возного і одного зі своїх приятелів, котрі оголосили їй: "Пан Сенюта сказав тобі од себе мовити: коли ти так свавільно вчинила, коли він перебував у неволі, в руках неприятеля, взяла шлюб з іншим, подвір`я і маєток тим спустошила, з тої причини тебе за жону мати і з тобою жити не хоче. А коли твого чоловіка тут немає, то на цьому подвір`ї ти не проживай, а йди собі за чоловіком своїм, бо і ти, і твій чоловік до цього подвір`я ніякого відношення не маєте"[133]. Документ свідчить, що пані Марина нічого не сказала, лише спробувала виправдатися, що тому взяла шлюб з іншим, що не мала ніяких відомостей про чоловіка, а коли він повернувся, то ніяких претензій не має до помістя і полишає його. Таким чином, і залишилася в шлюбі з Лесотою.

---

[133] *Київський центральний історичний архів*, ф. 674, оп.2, Луцька замкова книга, 1578 р. акт XXXI.

Наступного року Сенюта взяв шлюб з Ганною Хоболтовською, до кінця днів своїх не пробачивши Марини. Складаючи в 1578 р. духівницю, він не полишив їй зовсім нічого. Очевидно, звернувшись до суду Сенюта домігся б про розрив шлюбу його дружини з Лесотою, але він сам зрікся своїх шлюбних прав по відношенню до Марини, при чому це зречення відбулося в присутності свідків і возного і це ніби замінило собою формальне розлучення, після чого друге заміжжя Марини набуло законного шлюбу, та й сам він отримав свободу взяти шлюб з третью особою.

Досить цікавим є, що буденна причина, і за канонічним правом тягне за собою розрив шлюбу - прелюбодіяння є відсутнім в низці формальних мотивів, за якими в той час відбувалися розлучення. Воно і зрозуміло, якщо згадати, що прелюбодіяння по Статуту вважалось тяжким кримінальним злочином і каралося смертю[134]. Тому в разі порушення подружньої вірності, сторона або прямо зверталася до духовного суду з вимогою розлучення, піддаючи таким чином іншу сторону кримінальній відповідальності[135], або (що частіше траплялося) таке подружжя, ховаючи свій сором, розлучалося за взаємною згодою, пояснюючи це хворобою або непорозумінням в шлюбі.

---

[134] *Литовський Статут*, розд. XIV, арт. 30. "В наших актах смертные приговоры за чужеложство". №№CXVIII и CXXXIX.

[135] За Статутом декрет духовного суду про розлучення з викладом причини обов'язково передавався до світського суду для керівництва чи вирішення питання, кого з подружжя слід покарати. (Розділ V, арт. 20).

Звичаєве право в Україні допускало можливість розлучення (за рішенням світського суду) і в таких випадках, коли чоловік або жінка творили або намагалися творити злочинні дії, що загрожували життю або здоров`ю одного з них чи їх батьків. Такі приклади ми знаходимо, зокрема, в Актах Бориспільського уряду 1612-1699 рр. виданих в додатках до "Киевской Старины" № 106.

Ось такі причини, в загальних рисах, що визнавалися в Україні на той час, для розлучення. По своїй суті, ними вичерпувалося все, що могло бути перешкодою для здійснення фізичних і особливо моральних цілей шлюбу.

Сам офіційний обряд розлучення полягав лише в тому, що подружжя в присутності свідків видавали один одному листи розлучення, а потім особисто оголошували їх перед тим урядом, під юрисдикцією якого вони були. Хто того бажав, оголошував їх перед духовним урядом, приходським чи єпархальним. Такий порядок однаково суперечив як церковним законам, так і діючому на той час державному праву, за яким розлучення було підпорядковане виключно компетенції духовного суду. Разом з тим, як було зазначено вище, міські, старостинські та інші уряди без перешкод приймали заяви про розлучення і заносили їх в актові книги, як і всякі інші законно складені акти. Справді древнєруське звичаєве право допускало досить широку свободу розлучень і

практикувало ту ж саму форму їх здійснення - письмовий договір між подружжям, поданий до світського або духовного суду[136].

От чому і південно-руське духовенство з терпінням ставилося до розлучень, як і взагалі воно пасивно боролось проти того, що шлюбні відносини регулювалися не стільки канонічними правилами, скільки звичаєвими, успадкованими з попередніх часів.

Проте, не завжди розлучення носили добровільний характер і відбувалися в рамках звичаєвого права. Більша частина сімейних трагедій відбувалася саме з причин, що один з подружжя постійно відмовляв іншому у вимозі погодитися на добровільне розлучення. Чоловіки домагалися такої згоди шляхом грубих насильств, дружини нерідко прагнули покінчити життя самогубством[137]. Якщо подібні випадки траплялися і при свободі розлучень, то впевнено можна сказати, що без такої свободи, за існуючих на той час прав і характеристик, всякий сімейний конфлікт приводив би до кривавої розв`язки. В цьому, може, і полягала одна з причин розлучень у південній частині України, що ніколи не визнавалися законами і явно протирічили канонічному праву, на протязі XVI - XVII ст. , а може і в більш ранню добу користувалися явним покровительством з боку світських судів і деякою терпимістю з боку духовної влади.

[136] *Обзор истории русского права Владимирскаго-Буданова*, 1907, 2-е изд. , 375-377.
[137] Там же, 383.

За всяких умов в українському народі стало залишаються прихильність до звичаїв, традицій, закладених далекими предками і котрі український народ поважає і визнає розумними та справедливими.

Висновки

Із викладеного вище можна зробити висновок, що в історії життєдіяльності українців панувало два протилежних начала. Одне - продукт найдавніших епох народного життя - начало патріархальне, родове, що пригнічувало особистість; друге - результат подальшого розвитку народу, що пристосовувався у відповідних умовах - начало економічне, трудове, що прагнуло викликати до життя самостійну особистість. Все за походженням - ось гасло одного; все за працею - гасло другого. Зі зміною цих начал змінювалися і зовнішні форми, в яких проявлялися ці начала: суто патріархальну задругу змінює велика сім'я з відчутно розвинутим економічним характером; на зміну великій сім'ї приходить мала, така форма, де особистість може знайти собі найбільше простору життєдіяльності.

Патріархальні основи життя досить живучі. Вперто борються вони супроти нових начал, досить повільно поступаються своїм місцем у цій боротьбі. Але ні в чому їх живучість не проявляється так явно, як у сфері тих відношень, котрими визначаються становище жінки в сім'ї. Яку б форму сім'ї ми не взяли, скрізь патріархальні начала проступають могутньою силою, що подавляє особистість жінки, позбавляє її самостійності. Лише в пізній формі

малої сім'ї, в її економічному устрої з'являються паростки протидії патріархальним началам.

Досить чітко проявляється ця протидія в сфері майнових відносин, набагато слабіше - в сфері особистих відносин. Як би там не було, здоровий зародок є, справа полягає в тому, як далі він буде розвиватися. Отже, у цьому розділі ми розглянули шлюбно-сімейний аспект українського звичаєвого права.

Розділ другий

Жінка у весільній обрядовості

Весільні обряди - це закріплені традиціями суспільні звичаї та ритуали, що супроводжують і санкціонують шлюб. Українське весілля - це цінне джерело адекватної інформації для вивчення життя і побуту українського народу. Відомий український фольклорист Ф. Колесса писав, що "весільна обрядовість є витвором суспільної культури і результатом артистичної творчості цілих поколінь"[138].

Це одне з тих явищ національної культури, яке найбільшою мірою зберегло архаїчний колорит світоглядних уявлень, етичних норм, народної моралі та звичаєвого права. Якраз у весільній звичаєвості закодовані прадавні цінності матріархату. По суті, лише у весільних діях виявляється колишній пріоритет жінки, адже саме вона зустрічає весільний поїзд молодого, виряджає молодих до вінчання, вбирає дочку-наречену у вінок, веде молодих на посад, зустрічає та благословляє наречених після вінчання.

---

[138] Колесса Ф. *Фольклористичні праці*, Київ, 1970, 394.

Саме тому, з огляду на досліджувану тему, автор вважає за необхідне звернутися до розгляду та аналізу фольклорних записів весіль та аналізу жіночих ролей у весільних обрядах.

У тій чи іншій мірі автор робить спробу зібрати сліди й залишки матріархату, що утрималися в українському весільному ритуалі. Автор прагне довести, що давні елементи звичаєвого права, що вже зникли н наш час у повсякденному житті, досить чітко проглядають через тканину весільних обрядів і пісень і, може нас здивує свіжість фарб і визначеність рис, якими змальовані ці тіні минулого в українському весіллі. І якщо ми викликаємо їх з області забуття, то робимо це в надії, з одного боку, підтвердити результати досліджень вчених соціологів і антропологів[139], а з другого - спробувати прослідкувати збереження давніх форм жіночого звичаєвого права в українських весільних обрядах.

Збирання і дослідження весільної обрядовості на Україні

Перші писемні свідчення про існування і побутування фольклору на території теперішньої України знаходимо в пам'ятках давньослов'янської літератури - літописах XI-XIV століть. Відповідно і джерела української, білоруської та російської весільної обрядовості необхідно шукати в цих

[139] Див. Вовк Хв. *Студії з української етнографії та антропології*, Прага, 1926; Охримович В. *Значение малорусских свадебных обрядов и песен в истории эволюции семьи*, "Этнографическое обозрение", 4, 1891, 44-105. .

писемних пам'ятках. У "Повести временных лет", наприклад, є деякі згадки про весільні звичаї древніх слов'ян.

Так, описуючи звичаї полян, древлян, радимічів та інших слов'янських племен, літописець звертає увагу на те, що у древлян "брака у нихъ не бываше, но умыкиваху у воды дъвиця"[140], вони захоплювали собі жінок на ігрищах, але на основі попереднього порозуміння. Це одна з найдавніших форм подружжя. Поляни в тому часі мали вже більш розвинену форму шлюбу: серед них вже існувала певна домовленність родів молодого і молодої, що весільним обрядом засвідчували (освячували) подружній зв'язок[141]. Таким чином, можна зробити висновок, що у період Київської Русі вже існував часовий інтервал між договором про весілля і самим весіллям.

В літописах зафіксовані лише поодинокі фольклорні описи. Широко використаний фольклорний матеріал у "Слові о полку Ігоревім". Опис весілля у "Слові" підтверджує те, що весільних традицій дотримувалися і на княжих дворах. Це засвідчує літописне оповідання про сватання Рогніди Володимиром (відомий вислів княжни: "не хочю розути рабочича"[142]). В літописах подана спеціальна весільна термінологія, котра збереглася до наших часів у назвах весільних дійових осіб та окремих обрядах.

---

[140] *Повесть временных лет*, т. I, Москва-Ленинград, 1950, 14.

[141] Там же, 15.

[142] Там же, 54.

Крім літописів, про весільну звичаєвість XI-XV століть можна знайти матеріли в старослов'янському письменстві, церковній та агіографічній літературі. Осуджуючи дохристиянську релігію і виступаючи за поширення християнства, церковні письменники згадують різні народні обряди, що супроводжувалися танцями, піснями, котрі автори називали "бісовськими"[143].

У XIV-XV століттях у своєрідних суспільно-економічних умовах і політичних умовах на південно-західних древньоруських землях відбувається формування української народності[144], завершується процес утворення української мови. Фольклор починає розвиватись українською мовою.

Найдавніші (поки що) відомості про українське весілля подані польським письменником Яном Ласіцьким у книзі "De Russorum. . . ", що була надрукована у Вільно в 1582р. латинською мовою[145]. Автор детально описує обряд сватання дівчини старостами, подає обрядовий звичай викрадення нареченої, звертає увагу на те, що молодим не можна жити разом доки не відбудеться весілля[146].

---

[143] Колесса Ф. *Українська усна словесність*, Едмонтон, 1983, 67.

[144] Гуслистий К. Г. *Утворення української народності*, "Народна творчість та етнографія", N1, 1960, 17.

[145] Див: Хв. Вовк *Студії з української етнографії та антропології*, Прага, 1926, 222; Здоровега Н. *Нариси народної вісільної обрядовості на Україні*, Київ, "Наукова думка", 1974, 36; Шубравська М. упор. *Весілля*, т.1, Київ, "Наукова думка", 1970, 16.

[146] Нудьга Г. А. *Перший культурно-етнографічний опис України XVI ст.*, "Матеріали звітної наукової сесії Інституту суспільних наук АН УРСР 1971 року", Київ, 1971, 53.

Перший опис цього звичаю подає у 1650 році французький інженер Гійом Боплан, котрий працював на Україні і описав деякі українські звичаї[147]. Він зафіксував обряди сватання, запрошення на весілля, подав опис власне весільних і післявесільних обрядів, котрі побутували на Україні в XVII столітті. Матеріали Боплана дають підставу твердити, що у XVII столітті на Україні, як пережиток давніх форм шлюбу, зустрічалася форма одруження через викрадення нареченої.

У XVIII столітті (1777 рік) надрукований запис весільної обрядовості Григорія Калиновського[148], прапорщика армійських полків, що перебували на Україні. Г. Калиновський коротко описує українське весілля з його звичаями, обрядами, весільним одягом, їжею, напоями. В. Горленко зазначає, що "взагалі твір Калиновського являв собою першу в українській етнографії друковану тематичну працю"[149].

Всі попередні записи є лише частковим і уривчастим описуванням звичаю, жоден не містить у собі пісень, котрі завжди супроводжували українське весілля, що значно зменшує їх наукову вартість. Це був період синтезу емпіричного знання з початками розвитку аналітичного. На початку XIX століття з'явились перші спроби аналізу та оцінення фольклору. Це був

---

[147] де Боплан Г. *Опис України. . .* , Київ, "Наукова думка", 1990.
[148] Див. текст Калиновського у збірці Шубравська М. упор. *Весілля*, т. І, Київ, 1970, 68-74.
[149] Горленко В. *Нариси з історії української етнографії*, Київ, 1964, 135.

початок нового етапу розвитку знань про звичаєвість, усну народну творчість і матеріальну культуру українського народу.

Систематичні і більш професійні записи весільної обрядовості почали з'являтися у XIX столітті. З цього часу це робилося переважно фольклористами. Весільні матеріали, а здебільшого це були весільні пісні, частково вміщувались у численних фольклорних збірках. Серед них найбільш цінними є матеріали збірки М. О. Максимовича[150], де в окремому розділі зібрані жіночі пісні. Частиною цього розділу є обрядові весільні пісні. Збірка М. О. Максимовича є першою спробою друку пісенної обрядової творчості.

Початок XIX століття був періодом романтизму в українській фольклористиці. Недоліком тогочасної фольклористичної науки було намагання "виправляти" записані твори перед друкуванням, створювати нові. Але особливо цінними були дослідження та фахові записи з фактологічного боку. Звертають на себе увагу записи А. Терещенка[151], А. Ніколаєва[152].

В першій половині XIX століття польські вчені зацікавилися українською народною творчістю. Починаються фольклористичні дослідження польських вчених на Західній Україні, в польській літературі з'являється так звана "українська школа".

---

[150] *Малороссийския песни, изданныя М. Максимовичем*, Москва, 1827.

[151] Терещенко А. *Быт русского народа*, ч. 2 Свадьбы, СПб., 1848.

[152] Николаев А. *Свадебные обряды малоруссов Суджанского уезда*, Москва, 1854.

У 1814-1819 роках відомий польський археолог, фольклорист та етнограф Зоріан Доленга-Ходаковський зібрав у різних етнографічних масивах (Галичина, Волинь, Поділля, Полісся, Наддніпрянщина) понад 2000 українських народних пісень. За словами О. Дея, це була "перша спроба систематичного, усвідомленого записування пісенності українського народу в її жанровій різноманітності, у великій кількості зразків"[153]. Наукова вартість цього зібрання полягає у величезному багатстві матеріалів, записаних безпосередньо від інформантів, у достовірності записів, збереженні мовних особливостей. За своїм обсягом весільні пісні займають майже половину збірки. Але в цьому виданні весільна пісенність вирвана з контексту всієї весільної драми. А запис пісень без запису музики, що їх супроводжує, значно зменшує його наукову вартість.

У 1835 році в Перемишлі виходить опис весільної обрядовості українців Й. Лозинського "Ruskoje wesile". Це відносно об'єктивне дослідження з записами весільних пісень, авторськими коментарями, поясненнями дохристиянських весільних звичаїв і обрядів. Значний внесок у вивчення українців зробив відомий фольклорист і етнограф О. Кольберг. Його монографії "Pokucie" та "Chelmskie" дають широку картину побуту, звичаєвості та обрядовості українського населення.

---

[153] Дей О. *Сторінки з історії української фольклористики*, Київ, 1975, 23.

Новий крок у розвитку фольклористичної та етнографічної наук пов'язаний з заснуванням Російського географічного товариства. З ініціативи РГТ в 70-х роках на Україні працювала етнографічна експедиція під керівництвом П. П. Чубинського. Її результатом стало видання праць у семи томах. Вони містять надзвичайно цінні відомості, а токож величезний фактаж про весільну обрядовість. Весь четвертий том присвячений виключно сімейній обрядовості. Записи весільних звичаїв робилися у різних місцевостях. Але, крім окремих записів від інформантів з Волинської, Подільської, Київської та Харківської губерній, П. П. Чубинський подав окремо весільну обрядовість у зведеному варіанті[154], що фактично було компіляцією і літературною обробкою зібраних матеріалів. Таким чином, особливу наукову вартість мають записи подані з окремих територій, а не зведений варіант багатьох весіль, що відзначається більше сценарним ніж науковим характером. Ф. Колесса відмічає, що "Труды" П. П. Чубинського містять величезну кількість весільних пісень (коло 1500)[155]. Це був по суті перший запис, що наближався до повного. Пісні подані з записаними нотами. Мелодії на ноти поклав М. В. Лисенко.

---

[154] *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим обществом*, т. 4, СПб., 1877.

[155] Колесса Ф. *Українська усна словесність*, Едмонтон, 1983, 71.

Під впливом поширення на Україні етнографічних програм РГТ у другій половині XIX століття з'являється ряд досить детальних етнографічних описів весілля. Серед них описи А. Малинки[156], П. Литвинової-Бартош[157].

В цьому часі значно зростає науковий характер записів. Прикладом таких записів може бути опис весілля у Борзнянському повіті на Чернігівщині зроблений Марком Вовчком та Опанасом Марковичем[158]. Цей запис вміщає детальні описи обрядових дій, обрядових предметів, одягу молодих, а також весільних пісень. Але автори не подають записів музичного супроводу і за рахунок цього робота втрачає.

Наприкінці XIX століття вивчення української весільної обрядовості підіймається на значно вищий рівень. Закінчується етап накопичення дескриптивного матеріалу. У цей період виходять у світ праці М. Сумцова, В. Охримовича, Б. Грінченка[159], в котрих аналізується розвиток і історія української обрядовості. Дослідження відомого фольклориста М. Сумцова[160] підносять українську фольклористику з емпіричного рівня до аналітичного.

---

[156] Малинка А. *Малорусское весилье*, "Этнографическое обозрение", N4, 1898.

[157] Литвинова-Бартош Р. *Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського повіту у Чернігівщині*, "Матеріали до Українсько-руської етнології", Львів, 1900.

[158] Дей О. упор. *Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанса Марковича*, Київ, "Наукова думка", 1983.

[159] Гринченко Б. *Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях*, т. III, Чернигов, 1900

[160] Сумцов Н. *О свадебных обрядах, преимущественно русских*, Харьков, 1881; *Религиозно-мифическое значение малорусской свадьбы*, Киев, 1885; *Хлеб в обрядах и песнях*, Харьков, 1885; *К вопросу о влиянии греческого и римского свадебного ритуала на малорусскую свадьбу*, Киев, 1886.

Його праці відзначаються високим рівнем наукових узагальнень, досить цікавими висновками щодо історії дохристиянської релігії і вірувань давніх слов'ян. Разом з тим, деякі думки М. Сумцова носять дискусійний характер, що стосується, зокрема, його висновків про фактор запозичення античної весільної обрядовості.

До цікавих наукових висновків і спостережень при вивченні весільної обрядовості дійшов В. Охримович. Однією з перших в українській етнографічній науці є його робота "Значение малорусских свадебных обрядов и песен в истории эволюциии семьи", що була надрукована в 1891 році в "Этнографическом обозрении". Вона присвячена висвітленню питання еволюції сім'ї і основана на фольклорно-етнографічних джерелах (описах українських весіль). В. Охримович розглядав весільну обрядовість в історичному аспекті. Він перший в українській етнографічній науці звернувся до питання еволюції сім'ї починаючи з матріархату і дійшовши до сучасних її форм.

У 70-80 роках починає свою етнографічну і фольклористичну діяльність І. Франко. Головне його досягненя полягає в умілому поєднанні збирацької роботи, котру він здійснював упродовж всього життя, з аналітичною. Надзвичайно добре знав і оцінював І. Франко весільну обрядовість та весільні пісні. Він вважав їх гарним етнологічним і мовним (діалектологічним) матеріалом. У 1886 році з'являється опис "Обряди і пісні весільні люду

руського в селі Лолин Стрийського повіту"[161] записані О. Рошкевич та опрацьовані І. Франком. Єдиним, але важливим недоліком цього запису є відсутність нот до пісень.

Говорячи про весільну обрядовість, не можна не звернути увагу на роботу першого українського антрополога (в сучасному розумінні цього терміну) Хв. Вовка "Rites et usages nuptiaux en Ukraine", що була опублікована у французькій мові в 1891-1892 роках у парижському часописі "L'Anthropologie". М. Сумцов відмічає, що "Авторъ при изучении малорусской свадьбы следует сравнительному методу"[162]. Хв. Вовк побудував своє дослідження на записах фактологічного матеріалу, зроблених П. Чубинським та іншими збирачами української усної народної творчості. Цінність роботи полягає в детальному, професійному описі українського весілля та проведенні паралелей-порівнянь з весільною обрядовістю інших слов'янських народів. Це один з перших прикладів застосування порівняльного методу у вивченні української фольклористики.

У 1902 році у Львові виходить опис гуцульського весілля, зроблений проф. В. Шухевичем[163]. Запис зроблений гуцульським діалектом, оздоблений ілюстративним матеріалом, що збільшує його наукову вартість. Як додаток до

---

[161] Шубравська М. упор. , *Весілля*, т. 2, Київ, 1971, 73-124.

[162] Сумцов Н. *Современная малорусская этнография*, "Киевская старина", 1, 1895, 92.

[163] Шухевич В. *Гуцульщина*, ч. 3, Львів, 1902, "Гуцульське весілля", 12-65.

цієї монографії, у 1903 році Ф. Колесса, перший український етномузиколог, опублікував власні записи музичного фольклору[164]. Це кілька десятків мелодій майже всіх фольклорних жанрів. Записи зроблені із збереженням всіх особливостей народної музики. Ф. Колесса вже на початку XX століття вперше в українській музичній фольклористиці застосував фонограф при записуванні народних мелодій.

Питання весільної обрядовості висвітлювались на сторінках численних часописів кінця XIX - початку XX століть. Серед них вирізняються своїм науковим підходом "Етнографічний збірник" (1896-1929) і "Матеріали до українсько-руської етнології" (1899-1929). Наприклад, XIX-XX том "Матеріалів до українсько-руської етнології" був майже повністю присвячений цьому виду обрядовості.

Українське весілля багато разів описувалося, інтерпретувалося українськими, польськими, російськими фольклористами, істориками, етнографами або й просто аматорами.

Таким чином, можна твердити, що на початку XX століття фактологічна сторона української весільної обрядовості була достатньо висвітлена в етнографічній літературі. В цей час відбувається процес поєднання дискриптивного методу в українській фольклористиці з аналітичним, котрий

---

[164]. Колесса Ф. *Гуцульські пісні. Інструментальні мелодії та пісні*, у кн.: Шухевич В. *Гуцульщина*, т. 3 і 4, "Матеріали до української етнології", 5 (1902-1904).

почав формуватися під впливом західноєвропейських народознавчих студій. До цього спричинилися такі вчені як М. Сумцов, а найбільше Хв. Вовк, котрі неабияк були обізнані з західноєвропейською наукою.

Найповнішим зібранням описів українського народного весілля зроблених протягом трьох останіх століть на всій території України є двотомник "Весілля"[165]. Упорядники прагнули вибрати найповніші описи весілля, котрі б об'єднували драматичну дію, поетичне слово і музику. У книзі представлені всі етнографічні масиви України: центральні області, Поділля, Полісся, Слобожанщина, Степова Україна, Волинь, Галичина, Буковина, Закарпаття. На жаль, прозові частини описів не зберігають діалектних особливостей мови записуваного регіону, хоч у прямій мові та піснях діалектну мову залишено без змін. Не відповідають принципу науковості невиправдані скорочення певних видів пісень (наприклад, перезвянських та сороміцьких).

Отже, етнографічного матеріалу, щодо українського весільного обряду вже накопичено досить багато. Але хоча в народному весіллі і залишилося більше дій характерних для періоду матріархату, поступово ці дії дещо видозмінюються, деякі зникають і відновити їх можна лише вивчаючи весільні пісні. Особливо важливо при вивченні весільної обрядовості вивчати пісню (поезію), тому що звичаї зазнають певної еволюції. Деякі - значно спростилися, об'єналися з іншими, деякі - повідмирали зовсім. Весільна поезія, як правило

---

[165] Шубравська М. упор. *Весілля* в 2-ох т. , Київ, "Наукова думка", 1970.

зберігає описи та згадки про звичаї, котрі вже не побутують. Тому, у своїй праці автор звертатиметься більше до фольклорної поезії - у нашому випадку - пісень.

Перш за все, в цьому плані автор вважає за необхідне звернутися до 4-го тому "Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским географическим обществом". Дана праця впорядкована і підготовлена до друку під редакцією М. Костомарова. Тут зібраний матеріал, що стосувався тогочасного обрядового народного українського весілля (1877). Крім пісень та обрядів, записаних членами самої експедиції, сюди ввійшли всі весільні пісні із збірників Терещенка, Маркевича, Метлинського, Куліша, Новицького та ін. Та не дивлячись на багатство матеріалу в цьому томі "Трудов" (1943 пісні, не рахуючи варіантів і 13 типів весіль із різних місцевостей), репертуар народного весілля далеко не вичерпаний.

Досить цікавою, на наш погляд, видається праця В. Охримовича "Значение малорусслух свадебных обрядов", що була надрукована у 1891 році в "Этнографическом обозрении". Ця робота присвячена аналізові весільного обряду та весільних пісень, що його супроводжували. Особливу увагу автор приділяє жінкам та їх ролі у весільному обряді.

Українське народне весілля та його етапи

Українське народне весілля, де б воно не відбувалося, суворо зберігає одну й ту ж досить складну обрядність, що базується на стародавніх нормах звичаєвого права. Обряд українського весілля розгортається у декількох планах одночасно: у плані весільної дії, весільної поезії, що пояснює дію, музичного супроводу, танцю.

Композиційно обряд складеться з трьох етапів: *передвесільний, власне весілля і післявесільний*.

I. Передвесільний етап складається зі сватання, умовин, оглядин, заручин, бгання короваю і дівич-вечора, вінкоплетення.

II. Власне весільний етап складається із запросин, обдаровування, посаду молодих, розплітання коси, розподілу короваю, перевезення посагу, комори, перезви, рядження.

III. Післявесільний етап складається з обрядів весільного пропою, розхідного борщу та колачин.

Таким чином, весільна драма складається з кількох попередніх, супроводжуючих і заключних дій, кожна з них має свою віками встановлену форму й обряди, а більшість супроводжується піснями. Починається вона з вирішення питання про одруження хлопця в підходящу пору року.

Передвесільні обряди

Найкращим часом для весілля вважається період від 1 жовтня по 14 листопада і різдв`яні м`ясниці, тобто пори року, коли селянин вільний від польових робіт і найбільш забезпечений у матеріальному відношенні. За звичаєвим правом питання про одруження парубка вирішується всією сім`єю. При цьому першочергове значення має батько.

Сватання.

Все починалося зі сватання, коли представники родів молодого й молодої домовлялися про весілля. Історично склалися три основних варіанти сватання: найбільш архаїчний, пов'язаний з умиканням молодої, сватання дівчини до парубка та "класичне" сватання дівчини через старостів молодого.

Умикання нареченої знайшло своє відображення в багатьох піснях, де виразно відчувається боротьба двох родів:

Намова, Наталко, намова,
Поставила стороженьку край двора.
А ми цеї стороженьки не боїмось,
Ми до цеї стороженьки становимось,
А ми цюю стороженьку розженемо,
Таки тебе, молодую, візьмемо.

або

Ой, біжи, біжи - ти засватана,
Ти од нас украдена;

Ой біжи, біжи - ти заручена,
Ти од нас одлучена. [166]

Сватання з умиканням добре описане Гійомом де Бопланом: "Хоч хлібороби і вважаються кріпаками, одначе здавна користуються правом і свободою викрадати під час танку шляхетних дівиць, навіть дочок свого поміщика. Але при цьому моторність і спритність необхідні: викрадач обов'язково повинен вислизнути із здобиччю в сусідній лісочок і переховуватися там не менше 24 годин. Тільки тоді прощають сміливця, інакше пропала його голівонька"[167]. Єдиною умовою такого викрадання мала бути попердня згода самої дівчини. Хоч питання про сватання з умиканням на Україні і дискусійне, але автор дотримується думки про можливість такого явища. Залишки цього явища можна знайти в репертуарі весільних пісень. А це є найкращим доказом побутування звичаю.

Другий варіант - *сватання дівчини до хлопця* - був досить поширений в XVI-XVIII ст. в Україні. Цей обряд міг відбуватися двома шляхами - сватанням самої дівчини і сватанням хлопця свахою дівчини. До самостійного сватання дівчина вдавалася переважно тоді, коли хлопець її ошукав. У такому випадку закохана дівчина заходить до батьків парубка, коли сподівається застати вдома батька, матір і самого обранця і каже: "Я бачу по тобі, що ти людина добра, що дружина твоя буде щасливою і матиме дбайливого

[166] Шубравська М. упор. *Весілля*, т. 1, Київ, "Наукова думка", 1970, 11.
[167] де Боплан Г. *Опис України. . .* , Київ, "Наукова думка", 1990, 77.

господаря. Прошу тебе, одружися зі мною"[168]. Таке ж прохання вона адресувала батькам парубка. Промовивши це, вона наполягає на своєму і вперто відмовляється йти з хати, поки не отримає стверджувальну відповідь.

Коли сватання відбувалося за допомогою свахи дівчини, то та вела "класичну" для своєї ролі розмову про куницю і мисливця. Тобто, за сценарієм це був "класичний" варіант, тільки навпаки - сваха, замість свата, і сватали парубка, а не дівчину.

Традиційне, або "класичне" сватання, особливо поширене з XIX ст., відбувлося у формі переговорів послів молодого (старостів) з батьками дівчини. У старости звичайно запрошували двох старших, поважних чоловіків. Вони брали з собою палиці, буханець хліба, дрібок солі і під вечір разом з хлопцем ішли до молодої. Коли підходили до хати один із старостів стукав палицею в двері, далі заходили, віталися, клали хліб і сіль на стіл. Молодий залишався коло дверей.

Батько молодої звертався до старостів з питанням про те, що вони за люди. А старости відповідали: "Ми люди німецькі, ідемо з землі турецької. Раз дома у нашій землі випала пороша. Ми з товаришем пішли шукать звіриного сліду. Ходили, ходили і нічого не знайшли. Аж - гульк! Назустріч іде князь, підніма у гору плечі і говорить нам такі речі: "Ей, ви, хлопці, добрі охотники! Будьте ласкаві, покажіть дружбу мені. Трапилась мені куниця, красна дівиця.

---

[168] Там же, 75.

Не їм, не п'ю і не сплю од того часу, та все думаю як її достати? Поможіть мені її поймати". От ми і пішли по слідам, по всім городам, а куниці не знайшли. От як ми у це село ввійшли, ми вранці встали і таки на слід напали. Вірно, що звір наш та пішов у двір ваш. Тут ми мусимо його поймати, тут застряла наша куниця. Оце ж нашому слову кінець, а ви дайте ділу вінець: оддайте нашому князю куницю - вашу красну дівицю. Кажіть же ділом чи віддасте, чи нехай підросте?"[169]

Далі, у разі згоди, батьки молодої приймали хліб старостів, благословляли. Молода подавала старостам рушники, а молодому хустку. Потім усіх садовлять за стіл і частують горілкою. Після цього починають співати:

У садочку дві квіточки.
На сватанні були
Горілочку пили!
За малую да часиночку
Найшли собі да родиночку. [170]

Бували, однак випадки, коли дівчина не давала згоди на одруження. Тоді вона повертала старостам принесений хліб, а молодому "дарувала" гарбуза чи макогона, на що в народі говорили: "вхопити гарбуза", "облизати макогона", "вхопити облизня". Аби уникнути сорому через відмову, часом посилали

---

[169] *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край: материалы и исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским*, т. 4, СПб. , 1874, 581.

[170] Шубравська М. упор. *Весілля*, т. 1, Київ, "Наукова думка", 1970, 88.

"розвідника" або йшли свататися пізно ввечері, щоб зберегти це в таємниці. Невдовзі після цього влаштовували заручини.

Заручини

Заручини - перший весільний обряд, що набував законної чинності - тепер дівчина і парубок вважалися нареченою і нареченим. Заручини за своєю функцією і структурою нагадували весілля. Молодий і молода з дружками запрошували гостей, сватів і родичів до хати молодої, де відбувалися церемонії поєднання двох родів. Власне, довкола цієї ідеї і вибудовувалася вся передвесільна обрядовість. Вона включала три основні ритуальні дії: *посад, благословення та обдарування*.

Зміст церемонії посаду полягає у висловленні молодими взаємної згоди на шлюб та в його освяченні двома родами. Символами об'єднання були рушник і хліб. Молодих виводили на посад, старший староста накривав рушником хліб, що лежав на столі, клав на нього руку дівчини, зверху - руку хлопця і перев'язував їх рушником.

Заручена, Химочка да зарученая
Положила білу руку на заруку. [171]

Після цього молода перев'язувала старостів рушниками, а всіх присутніх обдаровувала хустками. У Карпатах[172], де збереглися більш архаїчні обряди,

[171] Гринченко Б. *Этнографические материалы, собраннные в Черниговской и соседних губерниях, т. 3 Песни,*Чернигов, 1899, 425.

[172] Див. Шухевич В. *Гуцульщина,* ч. 3, Львів, 1902.

цей **ритуал здійснювала мати** дівчини. Вона обсипала молодих пшеницею і білою вовною і подавала їм мед, що символізував єдність молодих та їх родів.

Наступним обрядом було *благословення* молодих їхніми батьками. Останні, за звичаєм сідали на лаву застелену кожухом (символ благополуччя), а староста підводив до них молодих за хустку - один кінець він тримав сам, а два інші - молоді. Батьки хлібом-сіллю тричі благословляли наречених, а ті, стоячи на рушнику, тричі вклонялися батькам, приймаючи благословення. Далі староста веде хусткою молодих на посад.

Слала зорї до місяця:
- О місяцю, товаришу,
Не заходь ти раній мене;
Зайдемо обоє разом,
Освітимо небо й землю,
Зарадується звір у полі,
Зарадується гость у дорозі!
Слала Мар'я до Іванка:
- Ой, Іванку, мій суджений,
Не сідай ти на посаду,
На посаду раній мене;
Сядемо обоє разом,
Звеселимо ми два двора:
Ой, первий двір - батька твого,
А другий двір - батька мого. [173]

[173] *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край: материалы и исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским*, т. 4, СПб. , 1874, 135.

По цьому родичі обмінювалися подарунками, а головне - *обдаровували* наречених. Як правило не обходилося хустками та рушниками, а дарували хто худобу, хто клапоть землі.

На ознаку того, що дівчина і парубок заручені, вони обмінювалися перснями і, крім того, отримували певні атрибути - наречений - барвінкову квітку, а наречена - червону стрічку або квітку.

Бгання короваю

Між заручинами і весіллям відбувалася підготовка до торжества, що вимагала виконання певних обрядів. Основними серед них були *дівич-вечір, бгання короваю* та *запросини*. Треба відмітити, що для Західної України більш притаманна була барвінкова культура, а для Східної - коровайна. Своєрідною перехідною зоною було Поділля, де був і бавінок і коровай. Але не залежно від розподілу між етнографічними зонами, ці два весільні обряди мають єдине і дуже давнє коріння, пов'язане з культом рослин і предків.

На бгання короваю, як правило запрошувала одружена **мати** або **сестра**: "Просили мати й батько і я прошу на хліб, на сіль, на коровай!".

*Івашкова **мати** по улонці ходить*
*І сусідочок **просить**:*
- Ви, сусідочки мої,
Та ходім ік мені,
До мого дитяти короваю бгати,

Сиром, маслом да посипати[174].

Для цього запрошували поважних **жінок**, що живуть у злагоді зі своїми чоловіками. Число коровайниць мало бути непарним, найчастіше сім. Запрошені до короваю брали з собою борошно, яйця, горілку і йшли до дому молодого або молодої. Після благословення коровайниці замішували тісто у супроводі пісень, які відзначалися світлим, піднесеним емоційним тоном. У піч коровай садили під пісенний супровід теж. Коли коровай був готовий, його виймали з печі, відносили в комору.

Західноукраїнська барвінкова культура виявлялася у плетенні барвінкових вінків молодим, адже саме барвінок залишався зеленим навіть під снігом.

Дівич-вечір

У суботу, напередодні весілля, влаштовували дівич-вечір, як символ прощання з самотнім життям і робили це окремо в оселях молодого та молодої. Особливою ліричністю визначалися такі вечори в дівочій громаді. Саме там "завивали" весільне гільце - вишневу чи соснову гілку, прикрашену стручками та жмутками колосків, - символ незайманості, краси та молодості. Виготовляли в цей час також і квіти і вінки для молодих.

---

[174] Шубравська М. упор. *Весілля*, т. 1, Київ, "Наукова думка", 1970, 92.

Власне весільні обряди

Запросини

Власне весілля починалося із запросин. Коли гильце та вінки готові, молода із своїми дружками, а молодий з дружбами ідуть на село запрошувати на весілля.

*Марусю **мати родила,***
*Місяцем **обгородила,***
*Сонечком **підперезала,***
*На село **виряджала** [175].*

Найбідніший наречений вважав обов`язком честі скликати на весілля не лише всіх родичів, кумів та приятелів, а якщо можна, то й усіх мешканців села. Запрошували всіх осіб, яких хотіли мати на весіллі.

Спочатку молода низько кланяється кожному присутньому, не виключаючи малих дітей, і каже: "Мій батько, моя мати і я ласкаво просимо вас прийти до нас, побувати на моєму весіллі"[176]. Не годилося запрошувати під час випадкових зустрічей на вулиці, бо тоді кажуть: "Просили по дорозі, аби не були на порозі". Повернувшись назад, в дім нареченої, дружки співають:

Ой гаразд ми зробили:
Всю родину запросили,
Все село обходили

---

[175] *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край: материалы и исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским*, т. 4, СПб. , 1874, 168.

[176]Хв. Вовк *Студії з української етнографії та антропології*, Прага, 1926,240.

Від кілочка до кілочка
Не минули ні дворочка [177].

Такий ритуал був обов`язковим, щоб "весілля не потаємне, але при битності людей заїзних, на то позваних, було учинено і звичаєм пристойним одправлено"[178], тому для прийому великої кількості гостей ретельно готувалися. Оскільки весілля, що починалося в домі нареченої, переходило потім (разом з її перевезенням) в дім нареченого, то підготовка до весілля відбувалася одночасно в обох домах і витрати на них досягали значних сум.

Розплітання коси

Одягання вінків супроводжувалося певними ритуалами: на долівці стелили біле полотно, ставили на нього хлібну діжу, зверху клали подушку і саджали молоду. Молодший брат мав розплести косу (колись ці дії виконувала **мати**), а потім дівчата прикрашали голову молодої весільним вінком. Потім **весільна матка** (старша дружка) садовила біля молодої молодого, чіпляла йому вінок і накривала обох рушником та посипала житом. Після цього молодих називали князем та княгинею.

[177] *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край: материалы и исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским*, т. 4, СПб. , 1874, 133.

[178] Там же, 137.

У домі нареченої

Днем весілля, як правило, призначалася неділя і лише у виключних випадках інший день тижня. Напередодні весілля молодий зі своїм почтом збирався їхати по молоду. **Виряджала** сина **мати**, супроводжуючи це різними магічними діями: напинала на нього вивернутий догори вовною кожух, обсипала його зерном та дрібними грошима. На шляху весільного поїзда молодого родичі молодої влаштовували перейму, вимагаючи викуп за молоду. Вранці в дім нареченої приїздив наречений з великою групою приятелів.

Скриплять, риплять воротечка тисовії,
Іржуть, іржуть кониченьки воронії,
***Сховай мене, моя матінко**, в гостеньки до нас;*
Сховай мене, моя матінко у комору,
Щоб не взяли її гостейки із собою,
Не з тим вони, моя донечко, приїхали,
Щоб без тебе, моя донечко, поїхали [179].

В одну з передшлюбних інтерцизів включалась особлива умова, що наречений зобов`язується прибути з приятелями "до акту святобливого звичаєм старожитним християнським, вшеляку заховуючи пристойність"[180]. **Зустрічала**, за давнім звичаєм, весільний поїзд молодого **мати** молодої.

Чого, свахо,чого гаєшся?
Чи в чоботи обуваєшся?

[179] *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край: материалы и исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским*, т. 4, СПб. , 1874, 646.

[180] *Архив Юго-Западной России*, часть I, т. 10, N NCXLV. .

Чи сорочку латаєш?
Чому зятя не привітаєш?
Да ми в чоботи та обуємо
Таки сваху да прихахулемо[181].

В іншому документі значиться, що наречений, "їдучи зі своєю свитою до акту весільного", послав поперед себе в дім нареченої двох приятелів "з венном, яко звичай єсть"[182]. Після нареченого приїздив його батько, а якщо з якихось причин не міг приїхати, то присилав замість себе уповноважених "за листами умоцованими і віруючими"[183]. А в домі нареченої уже зібралися всі родичі, приятелі і запрошені гості, в тому числі (зокрема в домах знатних людей) часто вищі духовні особи, навіть владики.

Музики заграли,
Свахи заспівали.
Їхали да ми гукаючи,
Усі двори минаючи,
А в четвртий заглядаючи!
Тут свою Химу познаваючи[184].

Весілля міщан відрізнялося від селянського весілля. Прибувши в дім нареченої, зі своїм батьком, або тим, хто його заступає, молодий "чинить просьбу" перед батьком нареченої, що він хоче "з його милістю кревне

---

[181] Гринченко Б. *Этнографические материалы, собраннные в Черниговской и соседних губерниях, т. 3 Песни,*Чернигов, 1899, 430-431.

[182] *Київський центральний історичний архів,* Актова книга N 2047, 263. .

[183] *Архив Юго-Западной России,* часть I, т. 10, . N NXI.

[184] Гринченко Б. *Этнографические материалы, собраннные в Черниговской и соседних губерниях, т. 3 Песни,*Чернигов, 1899, 430.

зв`язання з домом його милості вечисту приязне і при законі Божому з дівкою його милості, панною N, малженство прийняти". Батько нареченої відповідав, що "будучи те з волі Божою йому вдячен, а помнячи про всі заставлення і змову. . . готов все виконати: дочку в малженство дати" і обумовлене придане віддати. "І зараз те чинив:" тут же перед усіма гостями вручав нареченому придане в грошах і речах, і передавав йому дочку, щоб той повів її до вінця. А наречений все те "до рук своїх взямши і заховуючись біля прав земських", перш ніж вступити "за звичаєм християнським в малженство" з нареченою, видавав їй встановлену законом, а також звичаєвим правом "веновну запись".

З історичних джерел ми маємо відомості, що так було, наприклад, на весіллі знатного волинського пана Мих. Боговітіна-Шумбарського в 1552 р. в домі його тестя Олехна Борзобагатого, де в числі гостей були присутні обидва владики волинські, луцький Феодосій і володимирський Іосиф та інша знать[185]. Але можна з упевненістю сказати, що подібна сцена була звичним явищем перед весіллям. В більшій частині передшлюбних інтерциз і венових записів прямо говориться, що наречений, приїхавши на весілля, перш за все отримує з рук тестя придане нареченої і формальним документом забезпечує її "вено" і вже потім веде її до шлюбу-вінчання. Треба відмітити, що міщанське весілля по своїй суті було подібне до селянського, але не можна не помітити зміни у формі вияву обряду.

---

[185] *Архив Юго-Западной России*, часть I, т. 10, Образцы "змовных листов", 225-226.

Вінчання

З етнографічного погляду вінчання зовсім не пов'язане з весільними народними обрядами, воно виглядає пізнішим додатком. Вінчання - церковне освячення шлюбу, впроваджене церквою відповідно до указу Синоду 1843 р. Воно повинно було проводитися в один день із народним весіллям. Але за традицією відбувалося переважно до посаду - центрального дійства в весільній народній обрядовості. У Чернігівській губернії, наприклад, "Буває, через місяц, через два, та піп не позволяе пізніше як через три тижні справлять весілля"[186].

У міру органічного входження вінчання у традиційну весільну обрядовість, склалася своєрідна ритуалізована система, що поєднувала і церковні, і суто народні елементи. В церемонії вінчання разом з нареченою і нареченим беруть участь їх "дружки, дружби і старости", тобто, ті ж весільні чини, котрі й зараз відіграють важливу роль у весільному ритуалі. Щодо обрядово-ритуальної сторони, то вона включала: церковні оповіді - освячення згоди молодих на шлюб, прощу-прохання молодими батьківського благословіння. Батьки, виряджаючи дітей на вінчання, благословляли їх "прощівним" хлібом, бажаючи ніколи не знати нужди і жити в мирі. Під час вінчання **весільна матка тримала** на плечах у молодого свічку та колачі, а весільний батько - свічку на плечах молодої.

[186] Гринченко Б. *Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних губерниях, т. 3 Песни*, Чернигов, 1899, 430.

Після шлюбу молоді повертались кожен до свого дому або йшли до хати молодої. Там їх зустрічали батьки молодої хлібом-сіллю, частували горілкою. Далі **мати обводила** молодих кругом діжі, що стояла на подвір'ї і заводила в хату.

Посад

Молоді сідали на посад. Після цього починається розділ подарунків між всією її ріднею. Це яскрава ілюстрація стародавнього викупного, тобто плата роду молодого за молоду всьому її родові. Негайно після цього переходять до розподілу подарунків од молодої. **Мати молодої** іде в комору і приносить відро рушників. Подарунками від молодої бувають завше лише рушники.

Покривання

Найдраматичнішим моментом весілля був обряд покривання, що символізував перехід молодої до громади жінок та під владу чоловіка і слугував знаком "примирення" родів. Цей обряд здійснювався в домі молодої **свекрухою**.

Що ж бо то за звичай
Дівоцьке обличчя:
Рано у віночку,
Ввечері у серпаночку[187].

[187] Борисенко В. *Весільні звичаї та обряди на Україні*, Київ, "Наукова думка", 1988, 97.

Наречену садовили на діжу, брат розплітав косу, волосся мастили маслом або медом - відтепер вона мала заплітати дві коси, а не одну і закручувати їх у кружок, вдягати очіпок, а зверху зав'язувати перемітку, чи хустку. Часом обряд посаду об'єднувався з обрядом покривання: свахи покривали голову нареченої білою наміткою - серпанком, поверх якої вдягали весільний вінок. Після цього розпочиналися загальні веселощі.

Розподіл короваю

Далі ділили коровай - жертвенний хліб. Старший боярин, попросивши благословення, вносить у хату коровай і починає його краяти всім присутнім. Верхня частина короваю, що являє собою місяць, розрізана на половини і припадає молодим. Старости слідкували, щоб нікого не обминути, бо це був би вияв неповаги.

Потім відбувалася вечеря. Після закінчення вечері подруги прощались з молодою і йшли додому.

Прощавай, прощавай, уже ми йдемо,
Уже твоє дівування
З собою беремо[188].

[188] *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край: материалы и исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским*, т. 4, СПб. , 1874, 975.

Переносини

В день весілля наречену разом з її приданим перевозили в дім нареченого, куди їхали й усі гості; це називалось "переносини" або "приносини". Бояри молодого беруть посаг молодої і складають його на віз. Найважливіше - це скриня з приданим молодої. При цьому бояри намагалися потягти з двору все, що могли. Молода прощалася з родичами і сідала на віз. Поруч сідав молодий.

Сідай, сідай, кохання моє,
Штири коні стоять в возі,
І плач тобі не поможе,
Бо ти вже моя.

Мати молодої виводила коней за узду з двору і бажала молодим щасливої дороги, а їй співали:

*Вигрібай **мати**, жар, жар,*
Дуже тобі дочки жаль, жаль,
Кидай у піч дрова,
Зоставайся здорова.

При наближенні до дому молодого співали.

*Відчини, **мати**, ліску,*
До комори ключницю,
Веде ти син невістку.
А до хати робітницю [189].

---

[189] *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край: материалы и исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским*, т. 4, СПб. , 1874, 976.

Потім починається прийом батьками молодого, що виходять на поріг з хлібом-сіллю. Увійшовши в хату молода приєднується до культу родини свого чоловіка і пускає під піч чорну курку, що привезла з собою з дому. Виконавши це, вона сідає за стіл на покуті.

Прилетіла сова
Сіла собі на покуті
У червоних чобіточках.
Не кишкайте, не полохайте, -
Нехай собі привикає,
Хліба-соли поїдає
Та додому не тікає [190].

Весілля закінчувалося на наступному тижні циклом перезваних обрядів, основне значення яких полягало у прилученні молодої до сімейного вогнища чоловіка. Презва складається з трьох основних обрядів - комори, єднання родин та циганщини.

Зразу ж після вечері в домі у молодого починають готувати ліжко для молодих.

Комора

Цвіт калиноньку ломить,
Сон головоньку клонить,
Підіте, постеліте,
Спатоньки положіте. . .

---

[190] *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край: материалы и исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским*, т. 4, СПб. , 1874, 769.

або

Стелимо дві подушки,
Де ляже дві душки.
Спіте, дітоньки, чутко,
Бо третє буде хутко.

Дружко та сваха починають стелити постіль, котра мусить бути конче в коморі. Дружко приносить куль соломи, іноді кладуть також сніп збіжжя під подушку. Солому стелять на ліжко і вкривають її рядном, кладуть кожуха, що має бути за ковдру. А свашки співають:

Ой, хто буде спати,
Будем йому та постіль слати;
Соломки в головку,
Сінця під колінця,
А м'яти під п'яти,
Щоб було м'якго спати[191].

Коли все було готове, дружко звертається до старостів щоб благословили. Після благословення дружко веде за кінці хустини молодих до комори. Цікаво, що з того часу, як весільний поїзд вступив до хати молодого, жодна дівчина не сміє бути на весіллі. І це цілком зрозуміло, адже увесь весільний ритуал з цього часу набирає вакханічного та еротичного характеру, який дедалі поширюється. Тут слідує цілий цикл пісень, що цілком наближаються до ведичного культу.

---

[191] *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край: материалы и исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским,* т. 4, СПб. , 1874, 897.

Не йди дівчино в поле:
Там тебе бугай сколе.
Довгою тичиною,
Не будеш дівчиною[192].

Звичай комори виявився стійким, він досить чітко був передбачений звичаєвим правом. Більше того, в одному з документів 1572 року[193], де мова йде про сварку між весільними гостями, відзначається, що вона розпочалася в той момент, "коли вже єсмо панну до ложа одпровадили". Можна лише здогадуватись, що і в той час, навіть у знатних домах, дотримувалися звичаю, котрий ще довго тримався в українських весіллях, що знаки дівочої цнотливості нареченої (так звана "покраса"[194]) демонструються перед гостями і тоді всі починають в піснях звеличувати наречену і дякувати її батькам[195].

Темного лугу калина
Доброго батька дитина;
Сім літ по ночах ходила,
Цноту з собою носила;
Купували купці - не продала,
Прохали хлопці - вона не дала;
Шовком ніженьки зав'язала,
Своему Івану держала[196].

---

[192] *Малороссийския песни, изданныя М. Максимовичем*, Москва, 1827, 34.

[193] *Київський центральний історичний архів*, ф. 1267, оп. 89, Актова книга N2127, 9.

[194] За Хв. Вовком, покраса - це сорочка молодої "з калиною" після першої шлюбної ночі. Див: Хв. Вовк *Студії з української етнографії та антропології*, Прага, 1926, 297.

[195] *Київський центральний історичний архів*, ф. 1267, оп. 3, Актова книга N2046, 20. .

[196] Хв. Вовк *Студії з української етнографії та антропології*, Прага, 1926, 297.

Потім молодих залишають у спокої. Після констатації дівоцтва молодої, насамперед сповіщають її **матір**. Батьки молодого наливають у пляшку червоної наливки, чіпляють до неї пучок калини і посилають **матері** молодої, через братів молодої. Підійшовши до хати матері співають:

Та добридень, матінко, добридень,
Лучча була ніченька, як сей день.
Спасибі тобі, сваточку,
За твою кудрявую м'яточку,
За хрещатий барвіночок,
За запашненький васильочок,
За червону калину,
За твою добру дитину[197].

В понеділок родичі молодої приносили молодій сніданок - яєшню, калач і пляшку горілки. Молоду "привчали" до домашньої роботи в хаті чоловіка. Вона повинна була мазати піч, носити воду, готувати страви. Закінчувалося весілля, як правило у вівторок, коли весільні гості влаштовували циганщину - перевдягалися і ходили по дворах, просили або крали борошно, курей, гусей, гроші, потім купували горілку і далі гуляли. Українське весілля тривало кілька днів, а іноді аж тиждень.

А п'ятниця - починальниця,
А субота - коровайниця,
А неділя - вінчальниця,

[197] *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край: материалы и исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским,* т. 4, СПб. , 1874, 466. .

А в понеділок напиватися,
А в віторок похмілятися,
А в середу їсти та пити,
А у четвер порядок чинити,
А в п'ятницю по обіду
Та й додому поїду[198].

Післявесільні обряди

Для зміцнення зв'язку молодих з батьками та полегшити адаптацію молодої дружини в новому домі, народна мудрість передбачала цілу низку післявесільних обрядів. Через кілька днів молодий кликав усіх родичів на *пропій*. У першу після весілля неділю справляли *великі пироги (або розхідний борщ, або міни)*. Молода сама пекла їх зі своїм чоловіком і везли до батьків молодої. Останній весільний ритуал відбувався через місяць після весілля і називався - колачини. Молодий купував колачі і горілку та запрошував васільних батьків та гостей, щоб "запити" своє нове господарство.

Весільний обряд - обряд поєднання двох родів

Всі, хто задіяний в українському весіллі, розподіляються на дві, добре організовані групи, що досить відрізняються одна від одної. В першу групу входять особи з боку молодого (нареченого), а саме: батько й мати молодого, його брати й сестри, близькі й далекі родичі, далі староста молодого, його

[198] Шубравська М. упор. *Весілля*, т. 1, Київ, "Наукова думка", 1970, 31.

дружби й дружки, свахи, бояри, свати, світилки й інші гості нареченого. На боці молодої, її свахи, дружби, дружки, дівчата і інші весільні гості нареченої. Обидві ці групи у весільних піснях називаються родами: рід молодого і рід молодої.

Однак, слово "рід" означає фактичну рідню молодого чи молодої. Щоб уникнути непорозуміння, будемо називати всіх учасників з кожного боку, включаючи, окрім справжньої рідні, і посторонніх людей - родом обрядовим або весільним, на відміну від роду справжнього.

Далі автор хоче показати, що ці два роди - суть сліди і останки, тримаються з часів патріархату, від двох великих і організованих родів. Автор прагне показати, що весільні обряди й пісні змальовують нам такий же або подібний характер весільних родів, який представляють мандрівники, історики, антропологи й соціологи в описах родового побуту сучасних їм і древніх, диких варварських племен. Головний зміст весільного обряду складає боротьба двох весільних родів за молоду (наречену).

При цьому ми хочемо дещо торкнутися значення сторонніх осіб весілля, щоб ще раз підкреслити значення роду для українців і в таких звичаях, як відзначення весілля. То ж близькі й далекі родичі нареченого, інакше, рід справжній створює ядро весільного роду, який об`єднує в собі також людей сторонніх, не пов`язаних з молодими родинними зв`язками, а таких інколи буває досить багато. Так у деяких селах молода з дружками обходить усе село, запрошуючи гостей на весілля. В інших - на весілля збираються звані і незвані

гості, всі зі своїми дарунками. Крім того, для випікання короваю сходяться всі знайомі жінки. Як бачимо, на українському весіллі присутні багато зовсім сторонніх людей.

Далі постає питання: яку роль на весіллі відіграють сторонні особи? Відповідь на це дають нам весільні обряди й пісні, котрі показують, що гості лише заміняють і доповнюють собою справжню рідню, і хоч вони є чужими, на весіллі заступають місце рідних.

Якщо наречена - сирота, не має матері, то цю роль виконує на весіллі якась старша родичка або стороння жінка, яка і вважається матір`ю впродовж усього весілля. В обрядових піснях її називають матір`ю і співають їй ті ж пісні, що і рідній матері; голову молодій вона покриває вінком замість матері, зустрічає на порозі бояр, йде з калачем у руках перед "пропійцями", словом, здійснює всі ті обряди, котрі звичаєве право надає матері. Точно так замість померлого батька нареченої може заступати місце так званий посаджений батько.

Те ж саме спостерігаємо ми і по відношенню до нареченого. Якщо у нареченої немає брата, то розчісувати їй косу, обороняти перед боярами, виконувати всі інші обряди доручається якомусь парубкові. Дружбою молодого буває його неодружений брат, хоча може бути й інший парубок. Молодій прибирає голову її сестра, а якщо її немає, то якась стороння жінка. Старостою буває або стороння людина або свояк; у деяких селах зустрічається один спільний так званий "громадський староста", що виконує роль старости на всіх

весіллях села. Словом, крім нареченого і нареченої вся справжня рідня може заступатися людьми сторонніми, і не дивлячись на це, обрядова сторона весілля залишається незмінною; лише кількома піснями відрізняється весілля сироти.

В усіх наведених прикладах сторонній гість є обрядовим, весільним свояком молодого чи молодої.

Але не лише особи, на яких покладаються відповідні обов`язки на весіллі, заступають і доповнюють собою рідню. В таку можуть входити всі гості. Ось як змальовує це В. Навроцький: "Коли молода сяде за стіл під образами, на покуті зі своєю дружкою, тоді її обдаровують. На стіл ставлять тарілку із пляшкою горілки. Молоду обдаровують перш за все "перша мати", за нею інші близькі й далекі родичі. Дружка викликає дарувальників, і кожен викликаний підходить до столу і кидає на тарілку гроші; молода пригощає його горілкою, подає закуску і потім через стіл цілується з ним (нею). За рідними обдаровують молоду також інші - молодь і діти. Це відбувається таким чином: подруга виходить у двір, де молодь танцює; хто хоче дарувати і випити горілки, говорить їй: "Хай мене покличуть". Повернувшись до хати, вона пропонує дружці покликати бажаючого. Тоді дружка кличе: "Де брат (сестра) N. N. "? При чому кожного парубка називають братом, а кожну дівчину - сестрою.

- "Молода просить вашу милість на гостинність, будьте ласкаві!" Запрошений підходить до столу, випиває повну чарку вина, закушує, цілується з молодою і повертається до інших"[199].

В усіх найважливіших весільних обрядах наречена не виступає сама, а завжди за участі дівчат, кількість яких буває досить значна. Всі дівчата називаються "дружками", серед яких є старша, молодша, просто дружка та піддружка. Таким чином, хоча справді дівчата-дружки, в основному не належать до рідних молодої, однак тут вони виступають як обрядові сестри нареченої. І як ми вже згадували, наречена, дружка і піддружка називають усіх дівчат, присутніх на весіллі, сестрами, а всіх парубків - братами. Разом з тим парубки-гості вважаються братами молодого. Молода і дружки також називають їх братами[200].

Всі заміжні жінки, що присутні на весіллі і беруть участь у весільних обрядах, називаються "свахами". Свахи молодого і свахи молодої. Як одні так і інші являють собою дві досконалі організації. Свахи складають два хори, співають відповідні до випадку пісні і творять всі необхідні весільні обряди. До свах така ж повага - звичайно, лише на весіллі - як і до матері, адже одна із свах може бути посадженою матір`ю у випадку смерті рідної.

---

[199] Навроцький В. *Твори*, Львів,1885, т. 1, 41-42.

[200] Там же, 36-38.

Сватами називаються одружені чоловіки, що беруть участь у весільному обряді. Вони також поділяються на сватів молодого і сватів молодої.

Таким чином, всі сторонні гості в українському весіллі відіграють роль рідних; їх призначення - заступити і доповнити собою рід фактичний. Отже, на весіллі, власне кажучи, немає чужих гостей. Кожен з них вважається членом одного з двох весільних родів - молодого і молодої.

Колись у весільних обрядах брали участь лише дійсні родичі обох сторін; внесення ж із плином часу більш чи менш значної кількості сторонніх осіб в число близьких і рідних обумовлено такими причинами:

1. Родові зв`язки і взагалі значення родичання послаблювалися; замість цього, значення сусідства і приятелювання зростали: сусіди і приятелі заступають рідних як у суспільному житті, так і на весіллі.

Згідно традиції звичаєвого права, всі обряди і необхідні для цього ролі мають бути виконані. Тому недостаток дійових осіб рідних в силу необхідності поповнюється людьми сторонніми.

2. Попередній справжній рід, був досить багатолюдним. В порівнянні з ним нинішній стає досить малочисельним. Таким чином, сторонні люди повинні заповнити собою малочисельність фактичної рідні.

Висновки

Таким чином, із сказаного вище зрозуміло, що в українському весіллі роль матері виступає на перше місце, а це, в свою чергу, є проявом залишків

матріархату[201]. Батько у весільній драмі відіграє другорядну роль. Це підкреслюється навіть тим, що подарунки за наречену вручаються матері та братові нареченої[202]. Тим самим підкреслюєтяся, що в період матріархату вся влада належала матері.

Вражає контраст між справжнім становищем батька й матері в побуті і в обрядовості, що особливо видно в весільних піснях. У зв'язку з тим, що в українському весільному обряді почесне місце займають жінки - матір, свахи, коровайниці, світилки, а в побуті - головну роль відіграє чоловік, або старший син, ми можемо, сказати, що характерні для періоду матріархату риси затрималися в українському народному весільному обряді більше, ніж в побуті, на який постійно впливали зміни в суспільному та економічному житті суспільства.

Викуп нареченої у матері характерний для побуту селянства по всій Україні. Вся суть полягає в тому, що матері отримують подарунки як вдячність за виховання сина чи дочки. І, незважаючи на главенство батька в сім'ї, під час весільного обряду головною дійовою особою виступає матір - вона йде назустріч молодим, отримує подарунки, навіть самовільно видає дочку заміж.

---

[201] Див: Хв. Вовк *Студії з української етнографії та антропології*, Прага, 1926; Охримович В. *Значение малорусских свадебных обрядов и песен в истории эволюции семьи*, "Этнографическое обозрение", 4, 1891, 44-105; Здоровега Н. *Нариси народної вісільної обрядовості на Україні*, Київ, "Наукова думка", 1974.

[202] Охримович В. *Значение малорусских свадебных обрядов и песен в истории эволюции семьи*, "Этнографическое обозрение", 4, 1891, 44-105.

Можна помітити, що за звичаєм молодий дякує матері та батьку за "чесну дитину", але в супровідних піснях йдеться тільки про матір[203].

Аналізуючи весільні звичаї, не можна не помітити, що мати виступає у них не лише, як рідна, близька людина молодої. Всі її дії - це не що інше, як дії старшої жриці в минулому. Саме вона зустрічає молодих у вивернутому кожусі, на лезі ножа підносить молодим мед, змащує ним лоб, підборіддя, щоки, а також посипає вівсом, кропить водою, а це все не що інше, як залишки жертвоприношень та символічних дій. У древніх народів з патріархальним укладом сім'ї ці дії - жертвоприношення - відбував батько як глава сім'ї[204].

Отже, весільний обряд, який ми дотепер розглядали, підкреслює, що жінка є господинею у своєму домі і засвідчує збереження обрядів, властивих періоду матріархату.

---

[203] *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край: материалы и исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским*, т. 4, СПб. , 1874, 643.

[204] Охримович В. *Значение малорусских свадебных обрядов и песен в истории эволюции семьи*, "Этнографическое обозрение", 4, 1891, 74.

Третій розділ

Майнове становище молодого подружжя

Систему звичаєво-правових відносин можна побудувати за таким логічним ланцюгом, де одне породжує інше: звичай -> звичаєве право -> офіційне право. Цікавим, на наш погляд, видається питання про співіснування, співвіднішення та залежність офіційного та звичаєвого права щодо спільного життя подружжя. З метою дослідження цього питання, автор широко користується архівними матеріалами, аналізує записи актових книг Київського центрального архіву, судові справи кількох волосних судів Чернігівської губернії, а також звертається до "Статуту великого князівства Литовського", де фактично було зкодифіковане діюче народне звичаєве право як державне. Відношення до українського права базувалося в той час на принципі - "старини не рухати, новини не вводити"[205]. Саме тому автор вважає за можливе користуватися положеннями "Литовського статуту", який перейняв багато норм давнього українського права.

---

[205] Яковлів А. *Українське право: історичний нарис*, у кн. Д. Антоновича "Українська культура", Мюнхен, 1988, 241.

Родова сім'я, даючи придане за нареченою, має свій інтерес в тому, щоб відгородити це придане від посягань тієї сім'ї, в котру йде наречена. В деяких місцевостях оголошують перелік всіх речей, що дають за нареченою, щоб вона потім могла в повному обсязі повернути їх назад, якщо їй доведеться повертатися до своєї сім'ї[206]. І це передбачає звичаєве право, за яким придане стало вважатися недоторканною власністю дружини, тобто недоторканною для тієї сім'ї, в яку прийшла наречена і де в більшості вона залишалася назавжди. Цей звичай настільки вкоренився, що повністю перейшов і до малої сім'ї. В останній він набув нового значення, якого не мав в сім'ї родовій: він став служити деякою точкою опори для жінки в її прагненні до покращення власного становища.

Такий же принцип розподілу майна і незалежності приданного жінки від чоловіка був уведений і в офіційне законодавство[207]. Закони проводили принцип розподільності майна досить точно, розглядаючи подружжя в їх відношенні до майна як сторонніх людей: вони можуть дарувати, продавати і купувати, закладати один одному і стороннім особам без відома і згоди один одного; вони можуть складати між собою всілякі договори з приводу майна як сторонні люди. Чоловік, наприклад, може винаймати квартиру в домі дружини, може бути в неї управляючим помістям, приказчиком, простим робітником і т.д.

---

[206] *Акти Юго-Западной России,* Акт N XXXII.

[207] *Права, за якими судиться український народ,* під ред. О.Кістяковського, 1843, 64.

Нам відомі закони про майнові стосунки подружжя, але звичаєве право розвинуло в них щиру повагу до власності дружини, котра складається власне, з її приданного. Причини цього полягають, з одного боку, в більш незалежному становищі жінки, як господині, і в повній мірі розпорядниці в домашній сфері сім'ї, з другого - в свіжості згадок про той порядок, коли майно жінки захищалося її родом, котрий не відмовився б заявити свої права на це майно[208]. В родовому побуті право повної власності в більшості випадків заміняється правом користування.

Жінка, відходячи до чужої сім'ї з майном, отриманим зі своєї сім'ї, не вважалась повною володаркою цього майна, не могла вільно ним розпоряджатися, не могла призначати після себе спадкоємця, а право ж повної власності передбачає право посмертного розпорядження, вільного призначення спадкоємця. Тому і в малій сім'ї жінка не заповідала свого приданого - звичаєве право тут мало силу закону. Якщо жінка мала дітей, то все придане лишається їм, при цьому вона має свободу розподілити, кому що належить. Коли ж вона помирає бездітною, то придане повертається назад до її батька або взагалі до родичів, і цей звичай ніколи не порушувався. Чоловік по смерті дружини, що не має дітей, отримує лише речі, котрі належать йому як пам'ять про дружину: наприклад, постіль, ікону, інші дрібниці. Все інше повинно повернутися в цілісному вигляді в сім'ю жінки. Якщо ж залишаються діти, то родичі дружини

[208] Там же, 67.

забезпечують собі право втручатися в розпорядження майном померлої, захищати його від розграбування чоловіком і навіть забрати до себе дітей до повноліття[209].

Згідно звичаєвого права за чоловіком не залишається права розпоряджатися майном дружини і громада слідкує за дотриманням цього права[210]. Всякий, хто порушує його піддається громадському презирству. Якщо справа дійде до волосного суду, то він обов'язково відновить право жінки і покарає винного. Саме ця обставина, котра в родовій сім'ї майже нічого не значила для жінки, в малій сім'ї сприяє зростанню її самостійності, що є результатом піднесення її господарської значимості.

Цікаво спостерігати, як самі жінки прагнуть зберегти право недоторканості їх майна. Тендітна і слабка жінка стає жорстокою, коли зачіпається це її право. Вона готова перенести всілякі муки, тільки б зберегти майно, на яке чоловік, часом в п'яному стані заявляє свої права. Самі жінки недолюблюють і сміються над тими з них, котрі, живучи у злагоді з чоловіком, дозволяють йому вільно розпоряджатися своїм майном[211]. Цей факт зустрічається зрідка серед селян і служить у жінок найвагомішим аргументом проти шлюбу за коханням. "Живи з чоловіком за коханням та за згодою, так він

[209] Там же, 71.

[210] *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край: материалы и исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским*, т.6, СПб., 1877, 26.

[211] Охримович В. *Знадоби для пізнання народних звичаїв та поглядів правних*, "Життя і слово", 1895, III, 387.

виманить усе твоє добро, ні з чим полишишся," - застерігають жінки. Вони ладні все життя вести з чоловіком жорстоку боротьбу, тільки б захистити свої майнові права. І слід віддати їм належне - енергічно захищають їх.

Але ж не придане, як уже сказано вище, служить грунтом для дещо більш самостійного становища жінки в малій сім'ї, а й її положення як господині, як самостійного працівника. Це її становище визнається і незалежно оцінюється в суспільстві, що відображається, зокрема, в українських приказках: "Чоловік задурить - півсадиби згорить, а жінка задурить, то і вся згорить", або "Чоловік і возом не навозить того, що жінка горшком наносить", і т.д.[212].

Отже, в великій сім'ї жінка - механічна сила, ніякої власної ініціативи вона не може внести в свою працю, результатами якої розпоряджається сім'я. В малій сім'ї жінка працює не менше, а інколи й більше, особливо, коли є малі діти і не можна запросити когось на допомогу, але в цьому вона є розпорядницею своєї праці: тут є до чого прикласти не лише свої руки, але й свою кмітливість, свій розум і знання, свої душевні сили. Вона ясно бачить, що від її розуму і трудолюбивості залежить її добробут і добробут її дітей. Жінка малої сім'ї повинна скинути з себе тупість і апатію - продукти її попереднього рабського становища, адже її новий стан відновлює ті сили, котрі були паралізовані неможливістю їх застосування в родовій сім'ї. Тут криється одна з

[212] Див. Пазяк М. упор. *Прислів'я та приказки: людина, родинне життя, риси характеру*, Київ, "Наукова думка", 1990, 88-103.

причин, чому жінка так прагне до створення малої сім'ї - вона інстинктивно відчуває, що тут буде хоч якийсь простір її пригніченим душевним силам.

"Обдарування" за цнотливе виховання і вірність

На другий день весілля наречений (тепер уже чоловік) урочисто дякував тестеві та теще і робив цінний подарунок молодій дружині. Так в актовій книзі Київського центрального історичного архіву знаходяться записи, що в 1568 році князь Іван Дмитрович Буремський подарував своїй молодій дружині "по добрій ночі" золотого ланцюжка, в 1570 р. пан Андрій Хмара в подібному випадку видав дружині дарунковий запис на "весь статок" свій як винагороду "за цнотливе панське її виховання і вірну милість (любов) до нього". Такі подарунки називалися "обрадуванням", а подарункові записи з цього приводу, що видавалися чоловіком молодій дружині і заносилися до актової книги, називалися "обрадовими листами"[213].

В подібних листах щасливий чоловік, бажаючи засвідчити перед усіма факт цнотливості своєї дружини, що ставилося в заслугу і честь не лише їй, але й усьому її роду, як правило, писав так: "Визнаю і чиню явно цим листом, що з волі Божої і з милості моєї, зрозумів для себе місце шлюбного життя, підкоряючись законові нашому християнському, панну (таку-то), яку пізнав я вірною і цнотливою у вихованні, і вона, моя молода дружина, будучи добре

[213] *Київський центральний історичний архів*, ф. 2965, оп.67, Актова книга N 2094, 535.

вихована батьком і матір`ю, ні в чому своєї дівочої честі не порушила, але все те, що добрій і цнотливій панянці належало, мені принесла і виявила. І я пізнавши в ній, моїй милій молодій дружині таку вірність, і будучи вдячним, висловлюю подяку від моїх батьків її батькові і матері, а моїй милій молодій дружині дарую і записую грошову суму (вказується розмір), забезпечуючи її проживання в моєму маєтку[214].

Вено та веновий запис

Як було сказано вище, початку весільного обряду передувало: а) вручення нареченому приданого нареченої; б) видача нареченим нареченій так званого "веновного" запису, що забезпечував її придане.

Придане ще в XVI ст. мало назву "вено", але частіше воно замінювалося терміном "посаг". Одна половина приданого давалася, як правило, в грошах (власне "посаг" або "готовизна") а друга половина складалася з різного роду рухомого майна. Серед вищих верств суспільства останнє могло складатися з дорогоцінних прикрас, срібного, мідного і полив`яного посуду, білизни, одягу, коней та екіпажів, худоби, "челяді підневільної" (кріпаків) та ін., що звалося "виправою".

Вартість "посагу" залежала, звичайно, від майнового стану нареченої, причому за законом на придбання дочкам приданого могла бути витрачена

[214] *Архив Юго-Западной России*, часть I, т.10, № NLVII.

чверть всього батьківського надбання. В формі приданого дочка як би отримувала свою спадкоємну долю від батьків, і тому зразу після весілля вона разом з чоловіком зобов`язана була видати їм формальним порядком особливий запис під назвою "Вирахування з батьківських і материнських і всіх спадків і принадків", в якому назавжди відмовлялася від спадщини. Бували, зрештою, і відступи від цього законного порядку; в 1564 р. волинський землянин Петро Кирдій Мильський дав в придане за дочкою одне родове помістя і зобов`язався "те помістя синам своїм не відписувати" і формально віддати дочці і зятю.

Придане приносилося не чоловікові, а сім`ї. За поняттями того часу придане - це був свого роду пайовий капітал, що вносився дружиною для влаштування нової сім`ї. Доки існував шлюб, цим капіталом користувалися спільно дружина й чоловік з метою забезпечення відповідного рівня життя. Але якщо шлюб припинявся у випадку смерті одного з подружжя чи шляхом розірвання його - цей капітал повністю підлягав поверненню: в разі смерті бездітної дружини він повертався в її рід; у випадку овдовіння жінка сама отримувала його. Від неї він по спадковості переходив до дітей або по заповіту тому, кому вона хотіла його передати. А для того, щоб цей капітал не розбазарювався і у випадку необхідності міг бути повністю повернений. Для цього чоловік, отримуючи в день весілля з рук тестя придане своєї майбутньої дружини, видавав їй формальний документ, в якому писав, що отримав за нею придане на таку-то суму і забезпечує цілісність його у відповідній сумі на такій-

то частині свого помістя. Згідно з цим документом, у випадку його смерті дружина матиме право володіти цією частиною як заставною до того часу, доки спадкоємці чоловіка не виплатять сповна зазначену суму. Це називалось "веновати дружину", "записати їй вено", або "оправити вено", і такі записи іменувалися "листами веновними" або "оправними".

З усього видно, що це був старовинний звичай, узаконений ще "Вислицьким Статутом короля Казимира III" в 1347 р. і пізніше детально регламентований в усіх трьох редакціях "Литовського Статуту", де міститься застереження, що не "венована дружина" у випадку овдовіння не має права вимагати повернення свого приданого[215]. Тому батьки або родичі нареченої під час зговору вимагали, щоб наречений формально зобов`язався в день весілля "оправити" їй вено, і якщо він зволікав щодо виконання цього зобов`язання, то це могло стати причиною того, що уже формально заключений шлюб, міг не відбутися. В розглянутих нами актах зустрічається цікава постанова третейського суду (1564 р.), згідно якого тесть утримує біля себе повінчану дочку і її придане до того часу, поки зять в законному порядку не зробить веновного запису.

Майже у всіх веновних записах вартість приданого оцінювалась в подвійній сумі, як це і вимагалося Статутом; це називалося "записати вено з привенком". В цьому випадку на практиці допускалася деяка різноманітність:

---

[215] *"Литовський статут 1566 р."*, розд. IV, арт.4.

оскільки в складі приданого розрізняли "посаг" (гроші) і "виправу" (речі), то дехто подвоював лише вартість "посагу", забезпечуючи "виправу" в її дійсній вартості[216]. Інші ж обидві частини приданого оцінювали з "привенком", тобто в подвійній сумі[217].

Аналізуючи "Акти Юго-Западной России" та інші документи, автор знаходить лише один веновний запис (1567 р.), в якому "посаг" і "виправа" забезпечені їх справжньою вартістю без привенку[218]. Але траплялося й так, що чоловік, записавши своїй молодій дружині лише одно вено, пізніше окремим актом записував їй і привенок, що засвідчує Акт N LXXXII. Можна вважати, що "привенок" був не чим іншим, як подарунком дружині за її цнотливість. В одному веновому записі 1559 р. чоловік пише, що бере за дружиною приданого на таку-то суму, "а за її учтиве ставлення до мене записав їй вено совіто", тобто, подвійне[219]. Як бачимо, тут та ж мотивація дарунку, що і в "обдарових" листах. І взагалі в усіх записах привенок мотивується як дарунок, а не як належне і записується лише молодій дружині, що тільки-но взяла шлюб, а не вдові або розлученій, у новому шлюбі.

---

[216] *Київський центральний історичний архів,* ф. 2045, оп.6, Акти N 1, 8, 26, 56 та інш..

[217] Там же , Акти N 7, 15, 22, 25, 26 та інш.

[218] *Акты Юго-Западной России,* Акт N XXXVIII.

[219] Там же, Акт N XV.

Що слугувало "веном" нареченій

Щоб мати можливість "правити вено" нареченій, наречений повинен був володіти нерухомою власністю такої вартості, щоб її третя частина перевищувала вартість приданого. Це свідчить про те, що одруження відбувалися між людьми, приблизно рівними в майновому становищі. Коли ж наречена виявлялась настільки заможнішою нареченого, що тому нічим було забезпечити їй вено, то в такому випадку закон надавав її батькам чи опікунам право на ті гроші, які призначалися на придане, щоб купити їй маєток. В такому випадку наречений зобов`язаний був "правити" лише ту частину приданого, котру отримував зверх того, "а тим маєтком, котрий батько купив нареченій, має подружжя разом користуватися доки живий чоловік, а по його смерті вона, як свою власність має забрати все зі своїм веном"[220].

Коли ж наречений на час сватання ще не отримав своєї частини з батьківського майна, він зобов`язаний був потурбуватися, щоб до дня весілля його батьки виділили і формально закріпили за ним принаймі таку частину спадщини, завдяки якій він міг би "правити вено" своїй нареченій[221]. В протилежному випадку весілля відкладалося, або ж батьки після видання дочки утримували її придане до того часу, доки зять не виконає свого зобов`язання[222]. Або ще відомий варіант, коли зять з якихось причин не може виконати цього

[220] Другий Статут, розд. V , арт.2, теж саме і в Третім Статуті, розд. V, арт.2.

[221] *Акты Юго-Западной России,* Акти N XLVIII, XCIX, CXLIII.

[222] Там же, Акт N LXXXV.

зобов`язання, тесть від свого імені видавав дочці "веновний лист", забезпечуючи її вено у своїх помістях[223].

Природно виникає питання, чи міг чоловік записати вено на все своє майно, чи лише на його частку. Саме це питання виникло в законодавчій практиці Литовсько-руської держави ще на самому початку XVI ст., і щоб зрозуміти, чому необхідно було звернення законодавчої влади до звичаєвого права, потрібно знати, до чого на практиці зводилася "оправа вена". Суть її полягала в тому, що вдова по смерті чоловіка вступала у володіння тією частиною його майна, в якій було забезпечено її вено і самостійно розпоряджатися нею довічно або до нового шлюбу (це залежало від того, на яких умовах чоловік записав їй вено), в усякому разі до того часу, доки спадкоємці чоловіка не сплачували їй сповна суми, відповідної вартості її вена. А так як гроші на той час були рідкісним явищем і їх тяжко було дістати за відсутності кредитних закладів, то спливало багато часу, поки спадкоємці могли викупити свою батьківщину.

Звичайно, такий порядок був вкрай невигідним для спадкоємців, особливо якщо ними були не рідні діти жінки-вдови за її бездітності, а родичі чоловіка. Такий порядок був невигідним у плані державних інтересів, оскільки тоді землеволодіння було пов`язане з несенням земської військової служби, і уряд неодноразово переконувався в тому, що коли вдови володіють помістями,

[223] Там же, Акт N CX.

то "багато шкоди від цього Речіпосполитій, ці звичаї не дають можливості слугувати земству так, якби вони дозволяли не втрачати поміість родичами"[224]. Щоби послабити шкідливі наслідки такого порядку, необхідно було обмежити "оправу вена" відповідною частиною помість чоловіка. Так в уставній грамоті, виданій в Київській землі в 1507 р., вперше було введене таке обмеження: "а записати вено на одну частину, а всього помістя не записувати"[225]. В 1509 р. вийшла постанова великокняжої ради, згідно якої "оправа вена" могла бути здійснена лише на третині помість чоловіка[226], це положення потім увійшло і в "Литовський Статут".

Права дружини щодо розпорядження "веном"

Тепер відомо, що "оправа вена" своїм призначенням мала забезпечити добробут дружини на випадок її овдовіння. Такі самі звичаєві норми та правила було закріплено офіційними юридичними нормами. В Статуті йде мова лише про те, що чоловік "того помістя (майна) свого нікому іншому, ні за яким правом чи таким способом записувати або в чужі руки віддати не може" без згоди дружини, і що ніякі стягнення за борги чи провини чоловіка не можуть зачіпати такі помістя"[227]. З цього видно, що закон прирівнював подібні помістя до закладних. Звичаєве право передбачало, що помістя, що були закладені,

---

[224] "*Литовський Статут !529 р.*", розд.IV, арт.3 (Те ж у редакції 1566 р., розд.V, арт.5).
[225] *Акти Західної Росії* т.2, N 30.
[226] "*Литовська метрика*", т.I, 595.
[227] "*Литовський Статут 1566 р.*", розд.V, арт.16, (редакція 1588р. - розд.V, арт.17).

формально передавалися кредитору аж до викупу, причому останній має право перезакласти їх третій особі, чого не міг уже зробити власник.

Судячи з указів деяких веновних записів, видно, що і дружина вступала в подібні права заставника по відношенню до помість, що записані були їй у вено. Так, в одному записі чоловік пише: "Має моя молода дружина свою третину в усіх помістях моїх, за мого життя тримати і розпоряджатися, як своїм, не вкладаючи сюди грошей (в ту третину), не маю права"[228]. Тут ясно встановлюється право користування без перешкод, як і при закладанні.

В іншому веновному записі говориться: "Вільна вона (дружина) буде ту третину помість моїх батьківських тримати і розпоряджатися як за мого життя, так і по смерті"[229]. Тут окрім користування передбачається і право перезакладення ще за життя чоловіка.

Ще в одному такому записі чоловік, називаючи помістя, на які він "оправив вено" молодій дружині, далі пише: "Вище згадані помістя, котрі засвідчуються моїм листом та записом подаю, і подавши це, зобов`язуюсь і сподіваюсь, що молода моя дружина, користуватися буде за мого життя, а також без згоди моєї дружини ні за якими законами звичаєвого чи іншого права не маю права розпоряджатися"[230]. Тут ми вже бачимо й формальну передачу дружині записаних їй у вено помість, відмову чоловіка закласти їх іншій особі -

---

[228] *Акты Юго-Западной России,* Акт N XXXVIII.

[229] Там же, Акт N LX.

[230] Там же, Акт N CIV.

саме так, як передбачали тоді закладові акти. Але вислів "тримати і розпоряджатися разом зі мною" вказує на відповідний характер цієї злагоди.

Звичайно, дружина користувалася всіма правами заставника по відношенню до помість, що записувалися їй у вено, але в той же час, перебуваючи в шлюбі з чоловіком, вона не могла заборонити йому брати участь в користуванні помістями, оскільки, ігноруючи звичаєве право, литовсько-руське офіційне право на майно, що належало в час заключення шлюбу для здійснення спільних цілей сім'ї, повинно було знаходитися в спільному розпорядженні подружжя, а не одного з них. А до такого майна саме й належало придане з боку дружини і вено з боку чоловіка.

Звичаї успадкування

Позитивний вплив економічного принципу, що створює з шлюбної пари спілку-співдружність, коли кожен з двох членів самостійно працює в своїй сфері для піднесення їх спільного добробуту, значно зменшується, а інколи і зовсім знищується теоріями з приводу необмеженої влади чоловіка і його прав на власність дружини, про що було сказано вище. Але ж яке важливе значення має в шлюбному союзі економічний принцип тоді, коли особистість чоловіка, навіть з його деспотичними якостями, зникає, якщо жінка залишається вдовою. Ось тут можна чітко побачити різницю становища жінки у великій і малій сім'ї. Нічого не може бути більш принизливим, як та роль, яку відіграє вдова-дружина в родовій сім'ї. Для неї втрачена та невеличка точка опори, котру вона

знаходила в своєму чоловікові і його природній опіці і захисті: їй немає кому поскаржитися на образи і утиски, їй немає в кого просити захисту - на неї покладається найтяжча робота; вона стає об'єктом всіх невдоволень і гніву.

Бути вдовою у великій сім'ї - немає гіршої долі для жінки[231]. У неї є два варіанти: повернутися в сім'ю своїх рідних, якщо вона бездітна, або взяти другий шлюб. Але в рідній сім'ї вона вже втратила своє місце і там їй не буде краще, ніж у сім'ї свого чоловіка, взяти ж другий шлюб вдається не кожній жінці, адже кожен парубок віддає перевагу дівчині.

Становище вдови в сім'ї визначається звичаєвим правом досить оригінально і в цьому, перш за все, значну роль відіграє економічний принцип. Якщо у вдови є діти, то вона успадковує все майно чоловіка, точніше, не успадковує, а отримує його в користування, причому зобов'язана користуватися ним в інтересах дітей. Коли ж вона не турбується про них, розбазарює майно, або бере інший шлюб, на майно призначається опіка, що складається, як правило, з рідних та родичів чоловіка. Коли ж жінка залишається назавжди вдовою, то вона може користуватися майном, доки діти не виростуть і не захочуть поділитися. В такому разі вона отримує на прожиття долю, рівну долі синів, або йде до когось з них на утримання, або, нарешті, всі сини зобов'язуються брати відповідну участь в утриманні матері, згідно до офіційного права, що інкорпорувало звичаєве.

[231] Охримович В. *Знадоби для пізнання народних звичаїв та поглядів правних*, "Життя і слово", 1895, III, 299.

Але особливо оригінально визначалось становище бездітної вдови. Якщо вона прожила з чоловіком недовго, то за нею не визнається права на майно чоловіка, оскільки вона нічим не заслужила, не заробила цього права. В такому випадку вона отримує своє придане, дещо з майна чоловіка, наприклад його вінчальний одяг, котрий видається їй як пам'ять про чоловіка. Потім вона бере новий шлюб, або повертається до батьків чи йде собі на заробітки, а майно чоловіка відходить до його рідних. До речі, коли б вона побажала залишитися в того, хто отримав майно чоловіка, як правило, свекра або дівера - той не має права відмовити їй в пристанищі[232].

Коли ж дружина тривалий час жила з чоловіком, то своєю працею вона заробила право на його майно і ніхто не може позбавити її цього права[233], для визнання якого не потрібні ніякі духовні заповіти. Закон звичаєвого права був би порушений, коли б хтось став претендувати на спадкоємство в такої жінки, спираючись на юридичні закони.

Своєрідність соціально-економічного і історичного розвитку України, як і специфічність розвитку сім'ї в окремих її регіонах, знайшло відображення в сімейно-правових положеннях, зокрема у звичаях успадкування. З цієї точки зору їх аналіз дає можливість прослідкувати не лише регіональну специфіку

[232] Левицкий О. *Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв.*, Киев, 1909, 39.
[233] Там же, 41.

звичаїв, але й своєрідність розвитку сім`ї, що відбувалися в залежності від об`єктивних умов, що складалися, а також відображеного в законодавстві.

Необхідно звернути увагу на таку своєрідність: розглядаючи звичаї успадкування українців в XIX столітті, не можна не помітити існуючої різниці між порядком успадкування, який визначався зібранням законів і звичаєвим правом, що виражалось у різноманітному підході до оцінки господарського становища селян і в розумінні сутності сім`ї як суспільного осередка. Згідно до правних понять сім`я являла собою родовий союз, що володів відповідною власністю, в тому числі й землею, а за народним звичаєм - як союз рідні, пов`язаний спільністю потреб і обов`язків, але має в своїй власності лише житло і реманент (і це вірно: адже земля селянській сім`ї фактично не належала).

Порядок спадковості, що регулювався сімейним правом у селянських сім`ях, визначався різноманітними факторами: складом сім`ї, типом внутрісімейних відносин і етносоціального середовища, в свою чергу детермінованих соціально-економічними, суспільно-політичними і історичними умовами. Співставляючи особливості його оформлення в різних регіонах, в деякій мірі, можна виявити закономірність процесу розвитку сім`ї і шлюбно-сімейних відносин: становлення внутрісімейних відносин, форм і типів сім`ї в межах України відбувалося нерівномірно, що обумовлювало полярні показники між окремими регіонами.

В цілому процес розвитку сім`ї в Україні, в тому числі сім`ї українців, як це можна прослідкувати, аналізуючи звичаї успадкування, на відміну від росіян Росії, білорусів Білорусії, молдаван Бесарабії і Молдавії проходив в середині XIX ст. в напрямку більш інтенсивного її розукрупнення і егалітаризації внутрісімейних відносин. І це природно, якщо врахувати порівняно раннє зародження в Україні товарно-грошових відносин, що справили вплив на багато сторін сімейно-побутових відносин.

Спільним для звичаїв успадкування в українців всіх районів України і в той же час відмінним від інших регіонів Росії було відносно вільне становище жінки. Так, відповідно до сімейного права жінка (перш за все дружина) переважно в усіх землях України в тій чи іншій мірі користувалася правом власності і успадкування, хоча ступінь його реалізації не скрізь був однаковим[234]. Скажімо, на Правобережній Україні довгий час зберігалось (у відповідності з "Литовським статутом") обмежене право: дочки при братах могли успадкувати лише четверту частину батьківського майна, основною ж спадкоємицею залишалася дружина.

Майнова та правова незалежність жінки у подружжі

Історики руського права стверджують, що в литовсько-руському праві (як і в московському, до речі) в саме ту епоху панувало начало спільності

[234] *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край: материалы и исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским*, т.6, СПб., 1877, 56.

майнових прав подружжя[235]. Але з цим положенням, як нам уявляється, важко погодити ряд інших факторів, що свідчать на користь розподіленості зазначених прав: а) обоє з членів подружжя володіли майном, що належало кожному з них за виключенням тієї частини, котра була записана в вено, а стосовно майна дружини, вони разом володіли лише тією частиною, що входила в склад її приданого; б) ці маєтки (і інше майно) подружжя, як правило, дарували, продавали та закладали один одному, і взагалі заключали між собою угоду про майно, що було неможливим за спільності майна; в) розподільність майнових прав подружжя з повною очевидністю проявляється стосовно зобов`язань.

Досить цікавим є той факт, що в той час як у Московській державі ще в 1688 р. царським указом було передписано, відповідати за борги одного з членів подружжя іншому (чоловік відповідав за жінку, а жінка за чоловіка). В Литовському князівстві уже в XVI ст. було законодавчо установлено, що "ніхто не має за чийсь вчинок відповідати, а ні жона за чоловіка, а ні чоловік за жону, лише кожен сам за себе має відповідати"[236], тому навіть при конфіскації майна за державні злочини, коли й малолітні діти злочинців позбавлялися батьківського майна, їх дружини, що не брали участі в злочинах чоловіків, зберігали в недоторканості належне їм майно, як і вено, що було записане їм чоловіком.

---

[235] Обзор истории русского права, проф. М.Ф. Владимирского-Буданова, изд 2-е, 1097, 386-387.
[236] "*Литовський Статут 1566 р.*", розд.І, арт.14.

Таким чином, якщо й можна говорити про спільність подружнього майна в литовсько-руському офіційному праві XVI-XVII ст., то лише в плані приданого і вена. Але й та спільність існувала лише до того часу, доки існував шлюбний союз. Тільки-но він припинявся, вдова ставала повним власником свого приданого і вступала в усі права заставної володарки по відношенню до майна, записаного їй у вені. За законом вона була власницею до того часу, доки спадкоємці чоловіка не сплачували сповна їй суми, адекватної за її вено з привенком. Але й у веновних записах цей пункт визначається неоднаково: в одних - вдові надається право довічно володіти своїм веном і лише у випадку взяття другого шлюбу спадкоємці отримують право викупу; в інших - право довічного володіння надається вдові безумовно, тобто, якщо вона й бере знову шлюб, спадкоємці не можуть викупити в неї вено, а можуть викупити його лише в того, кому вона його заповідає або передає іншим чином[237]; в третьому випадку - спадкоємцям надається право викупу в любий час, не очікуючи наступного шлюбу вдови[238]. Викупна сума оцінювалася як повна власність вдови, котру вона мала повне право "дати, дарувати і на церков дати і куди завгодно обернути"[239].

Такий був майновий стан того часу жінки у шлюбі та у випадку овдовіння. В усякому разі його не можна визнати малозабезпеченим. До цього

[237] *Акты Юго-Западной России,* Акти N XII, LIX, LVI.

[238] Там же, Акти N III, XI, XXII, XXXVIII.

[239] Там же, Акти N III та інш.

додамо, що українська жінка, будучи у шлюбі (чи вдова) мала необмежене право придбати всякого роду рухоме і нерухоме майно, сама могла його дарувати, продавати і закладати, брати на себе обов`язки, вести судові позови, особисто з`являючись у суді. Коли ж подібні справи доручала чоловікові, то видавала йому на це формальне доручення, як і сторонньому повіренному.

Приймаючи прізвище чоловіка, вона утримувала своє родове ім`я (і навіть титул), при цьому можна навести багато актів, в яких заміжня жінка іменувалась одним уродженим прізвищем. Наприклад, в акті № XVIII землянка Ганна Богданівна Дчусянка, дружина Андрія Добринського, значиться: "пані Ганна Богданівна Дчусянка, Андрієва Добринська", і в тому ж акті одним уродженим іменем: "пані Ганна Богдановна Дчусянка". Подібне ми знаходимо в акті № XXVIII та ін. Можна вказати багато актів, в яких заміжня жінка іменувалася одним уродженим прізвищем.

Важливим є те, що дружина мала і свою окрему печатку, на якій було вирізьблено її ім`я і герб, і яку вона ставила на різного роду записах і документах.

Досить природним є те, що шлюби в той час, котрі заключалися на началах вільного вибору і взаємної майнової незалежності чоловіка і жінки в більшості випадків відзначалися стабільністю і постоянством взаємин подружжя і супроводжувалися життям у мирі і злагоді. В Актах того часу знаходимо досить часті записи, в яких чоловік дарував досить значні суми за цнотливість дружини., про що вже було сказано вище. Але в той же час

дружина також записувала в дарунок своєму чоловікові своє вено, пояснюючи, що воно їй не потрібне, оскільки "Пан Бог з ласки своєї святої благословив такого чоловіка мати"[240].

Судові акти того часу переповнені справами про найрізноманітніші порушення всередині шляхетного суспільства, що свідчать про непристойну поведінку, випадки порушення подружжям відповідних норм. Але акти про сварки, насильство чи навіть вбивство, зустрічаються досить рідко. Більше того, навіть тяжби між подружжям з приводу майна траплялися досить рідко. Але при цьому в актових книгах досить часто зустрічаються факти, що свідчать про найкращі взаємини між подружжям. Найбільше свідчень ми знаходимо в духовних заповітах, а також у чисельних дарункових і так званих "доживотних" записах, котрі тоді чоловік і дружина видавали один одному.

"Доживотні" записи

В актах подібного роду чоловік, записуючи дружині в дар, наприклад, рухоме і нерухоме майно, або надаючи їй право довічного користування ("доживотья") його родовими маєтками, відчуження котрих було заборонено законом, пояснював свої внутрішні мотиви щодо цього таким чином: "Мешкаючи з нею (дружиною) тривалий час у шлюбі, відчувши з її боку прихільність, милість (любов), а також її цнотливість, котру зберегла свого часу лише для мене, взяла шлюб зі мною, а зараз у тяжких хворобах моїх доглядає і

---

[240] Там же, Акт N LXX.

прислуговує мені, за це нагороджую з доброти та милості (любові) до моєї дружини даю і записую їй (те і те)"[241].

За такі подарунки дружини віддячували тим, що в свою чергу дарували чоловікам маєтки або вено, або ж грошові суми, що забезпечені родовим майном, і свій дарунок мотивували таким чином: "Якщо я вірно покохала свого чоловіка, пізнала його ласку і прихильність до мене, а також сама була вірна йому, а він мене, його молоду дружину не полишав у моїх турботах, як і належить люблячому чоловікові, то я, щоб показати свою прихильність до нього та любов, даю, дарю і цим листом записую йому (те і те)" [242].

Подібні прагнення висловити за допомогою дарування вдячність "за ласку і милість та добре ставлення", а ще "милого товариша", на випадок овдовіння були настільки сильними між подружжям, що в таких випадках, коли ці прагнення зустрічали перепони у вимогах закону (наприклад, коли подружжя володіло лише родовим майном, що за законом не могло бути відчуженим), вони обходили ці перепони, надаючи перевагу такому фіктивному методу: чоловік, наприклад, видавав дружині борговий запис на відповідну суму і забезпечував неіснуючий борг закладанням родового майна (наприклад, маєтків), надаючи право дружині користуватися ним аж до сплати боргу з боку спадкоємців.

---

[241] Там же, Акти N XXIII, XXXVII, а також N LXXXXIX та інші.

[242] Там же, Акти N XIII, XXVIII, LI, LV.

Очевидно, що в подібних випадках чоловік прямо порушував інтереси дітей, керуючись тим усвідомленням, що діти скоріше можуть позбавити матір спадщини, ніж вона їх.

Але ж слід наголосити, які піднесені і зворушливі вирази про святість шлюбного союзу і про силу подружнього кохання знаходимо ми часто в цих подарункових записах. Жінки особливо вміли в шаблонну форму документа внести світло задушевного почуття. Наприклад, волинська землянка Богдана Волович, записуючи в 1571 р. чоловікові своє вено, так мотивує свій дар: "Поєднавшись з чоловіком моїм святістю і маєтністю хочу з ним святої спільності"[243]. Інша землянка, Катерина Басарабовна дарує чоловікові всю свою рухомість, бажаючи тим самим завоювати ще більшу його любов, оскільки, на її думку, "на світі немає нічого любішого, як становище молодої коханої жінки"[244].

Княжна Ганна Сангушко-Коширська, переповнена почуттям гарячого кохання до свого чоловіка і сердечної вдячності за його кохання і турботу про неї, дарує йому своє вено (17200 кіп литовських грошей), визнаючи, що цей дарунок є нікчемним в порівнянні з "добродійствами" чоловіка по відношенню до неї, "котре так велике ..., що не лише майном маю його нагороджувати, але й здоров'ям такі його ласки віддячувати". Або князь Костянтин Острожський,

---

[243] Там же, Акти N LXI

[244] Там же, Акт N LXV.

староста Володимирський, прагнучи на практиці довести гаряче кохання "цнотливому милому товаришу, коханій молодій дружині своїй" дарує всю свою нерухомість. Таким же чином і сучасний йому князь Станіслав Радзівіл, заповідаючи в 1598 р. своїй дружині право довічного користування його майном, пояснює: "адже була вона мені любим товаришем, а не прислугою "[245].

Моральні норми шлюбно-сімейних відносин

Насправді більшість дружин того часу були вірними і надійними подругами своїх чоловіків у різних життєвих обставинах. Добрий чоловік нічого не робив, не порадившись з дружиною. Знайомлячись із різного роду записами південноруських земель (українських) XVI - XVII ст. ми бачимо, що коли чоловік продавав чи іншим чином відчужував своє особисте майно, він вважав за потрібне нагадати в акті, що робить це "порадившись зі своєю жінкою милою". Зауважимо, що часто і акт про таке відчуження видавався від імені обох членів подружжя. Наприклад, князь Дмитро Ружинський, продаючи в 1588 році свою "батьківщину і дідівщину" пише в запису про продаж: "Я, князь (такий-то) і я молода дружина його Марія Хом'яківна, домовившись без ніяких недоречностей, продаємо такі-то маєтки..."[246].

Ще з більшою впевненістю чоловік міг довірити дружині виховання дітей, а також їх влаштування на випадок його смерті. Волинський землянин

[245] *Київський центральний історичний архів,* Актова книга 2118, 310.

[246] Там же, Актова книга 927, 276.

Микола Боговитин-Шумбарський писав в 1584 р., що "не маючи в себе кращого, вірнішого і відданішого приятеля, як кохану свою дружину", він у випадку своєї смерті, чи від'їзду за кордон записує їй усе своє майно і їй одній надає право опіки над дітьми, а у випадку їх смерті - і право успадкування їх вотчин, відтісняючи (наперекір законові) від опіки і від спадкоємства своїх родичів[247].

Певно, можна сказати, що так поступали чоловіки, засліплені коханням до жінок, або діяли по їх примусу. Але ось перед нами духовний заповіт діда, стурбованого долею неповнолітніх онуків, котрі втратили батька. Знаючи надійність своєї невістки-вдови, він їй єдиній передає в довічне користування все майно і повне право опіки над дітьми, а опікунів призначає лише для захисту її і оборони для того, що якщо вони стануть втручатися в її управління майном або в справу виховання дітей, то вдова може замінити їх іншими за своїм вибором[248].

Відомо, що звичаєве право надавало особливої уваги розвитку сім'ї, її зміцненню, а також дотриманню моральних норм в шлюбно-сімейних відносинах. Недотримання цих норм вважалось порушенням звичаєвого права.

[247] *Акты Юго-Западной России*, Акти N XXXIV, XXXV

[248] Там же, Акт N CV.

Аналізуючи рішення волосних судів неважко зрозуміти ставлення українців до сімейних відносин, до чистоти моралі, до зобов`язання подружжя жити разом і обов`язок батьків слідкувати за моральністю дітей жіночої статі.

Порядок відшкодування дошлюбних витрат в разі відмови від весілля

Покаранню підлягали особи, котрі порушували договір про одруження. Якщо згідно договору наречений або наречена відмовлялися взяти шлюб, це вважалося образою, пороком перед суспільством як для хлопця, так і для дівчини, від яких відмовлялись. Скарга до суду в таких випадках мотивується тим, що порушено передшлюбний договір і нанесені збитки.

Досить широко і кваліфіковано вивчив і представив цю проблему професор Кістяковський, котрий у свій час дослідив і проаналізував рішення волосних судів з цих питань Київської, Чернігівської, Харківської, Полтавської, Катеринославської губерній[249]. Маючи значну кількість рішень волосних судів з одного лише питання про передшлюбні (дошлюбні) витрати, що стосуються п`яти губерній з українським населенням, ми наштовхуємося на ту обставину, що в українців дошлюбні витрати мають багато тих особливостей, яких немає в інших народів, що населяли Україну. Не говорячи вже про татар, киргизів та інших племен, що цілком відрізнялися від українських, але навіть і російські звичаї з цього питання відрізняються від українських. Достатньо сказати, відзначає О.Кістяковський, що в українців немає звичаю ні рукобиття (коли

---

[249] *"Юридичний вісник"*, 1892, т.X, 216.

батьки наречених вдаряють один одного по долонях), як символу заключення дошлюбного договору, ні письмових зобов`язань про майбутній шлюб, ні кладки (свого роду калим), як допомоги з боку сторони нареченого стороні нареченої, ні умов про кількість весільних гостей, ні інших дошлюбних звичаїв, що діють у росіян.

Формування традицій звичаєвого права, що було в українців досить поважним і обов`язковим для виконання, знаходимо в рішеннях волосних судів. О. Кістяковський вбачав в цьому спробу формулювання суті звичаєвого права з даної проблеми: "за місцевим звичаєм сторона, що відмовлялася після сватання взяти шлюб, зобов`язана платити збитки другій стороні" або "за образою, нанесеною сімейством і всі витрати оплачуються винною стороною".[250]

Про те, що за відмови від шлюбу одна із сторін має сплатити збитки, говориться у всіх рішеннях волосних судів. Але тут постає питання, з якого моменту договір про шлюб вважається дійсним? Ряд рішень дає право стверджувати, що саме з моменту вручення нареченою рушників або хусток договір про шлюб вважається таким, що відбувся. Значення рушників, вручених нареченою сватам, досить вдало характеризується в одному з рішень волосного суду: "рушники - суть знаки договору про шлюб"[251]. Але необхідним і

[250] *Права, за якими судиться український народ*, під ред. О.Кістяковського, 1843.
[251] *Антоновський волосний суд, Чернігівської губернії*, справа 192.

обв'язковим має бути те, щоб наречена вручила ці рушники сватам добровільно і особисто. В противному разі волосний суд відмовив у позові нареченого на тій підставі, що рушники сватам подавала не наречена, а її мати, позаяк нареченої вдома не було і вона мала право відмовитися від шлюбу, позаяк мати і свати порушили звичаєве право[252]. Також волосний суд відмовився стягти за збитки через те, що засватання відбулося між батьками нареченого й нареченої не вдома, а в шинку і без вручення нареченою рушників сватам. Більше того "оштрафовані за це обидві сторони на користь волосних сум"[253].

Сватівству, коли наречений живе в іншому селі, як звичай, передують "оглядини", тобто огляд стороною нареченої господарства нареченого. Але відмова від шлюбу після оглядин, доки не подані рушники, не дає права на виплату збитків. Але й за умови вручення рушників збитки можуть не стягуватися, якщо наречена є неповнолітня.

Аналізуючи представлені матеріали та рішення волосних судів, не можна не помітити, що наречені частіше відмовляються від нареченого. Ця обставина, на нашу думку, обумовлена нерівністю шансів на вибір для нареченого і для нареченої. Знайомлячись із звичаєвим правом українців, ми помічаємо ту обставину, що наречений ще до засилання сватів намічає собі підходящу наречену, в той час як наречена досить обмежена у своєму виборі: вона чекає

---

[252] *Бабіневський волосний суд, Чернігівської губернії,* 1885р. справа 89,

[253] Там же, справа 128.

випадковості, щоб упав на неї якийсь вибір і часто їй тяжко відмовити першому випадковому нареченому, не знаючи, чи трапиться інший. Від того наречені дають згоду на шлюб поспіхом, не обдумано. Давши згоду, наречена та її батьки поспішають зібрати інформацію про нареченого. Так як становище жінки в шлюбі, як слабшої сторони тяжче, ніж становище чоловіка, то вони уважно прислухаються до всіх відомостей про нареченого і якщо вони є неблагопристойні, поспішають відмовитися від шлюбу.

Крім цього, не можна не визнати глибокого змісту українського прислів`я: "Гарна дівка - як засватана"[254]. Часто трапляється, що дівчина подобається парубкові, але він ще не приготувався засилати сватів. Дізнавшись, що вона подала рушники іншому - засилає до неї і від себе старостів або умовляє дівчину відмовитися від першого нареченого і почекати його.

І все ж слід зауважити, що основні мотиви, за яких наречена відмовляється від нареченого зводяться до таких:

- наречений страждає фізичним недугом: у нього пахне з рота[255], він підсліпкуватий[256], наречений старий, він дуже не подобається[257];
- нареченій або її батькам не подобається господарство нареченого, його незаможність;

---

[254] Пазяк М. упор. *Прислів'я та приказки: людина, родинне життя, риси характеру*, Київ, "Наукова думка", 1990, 32.

[255] *Поволоцький волосний суд, Чернігівської губернії*, 1878 р., справа 59.

[256] *Ходарковський волосний суд, Чернігівської губернії* 1881р., справа 19.

[257] *Мировський волосний суд, Чернігівської губернії* 1888 р., справа 14.

- наречений поганої поведінки, поганого характеру, пиячить, наречений образив наречену або недобре про неї озивався;
- наречений вдівець, не подобається його сім`я; молода наречена передумала одружитися з вдівцем, що має дітей і вони також проти цього шлюбу;
- батьки примусово видають дочку.

Трапляються й інші поодинокі мотиви нареченої, скажімо, наречений іншого віросповідування та інші. Причини відмов не залишалися поза увагою судів.

Таким же чином поза увагою судів не залишилися й виправдання нареченого своєї відмови від шлюбу:

- наречена підсліпкувата, у нареченої падуча хвороба у нареченої на обличчі шрам;
- тесть не хоче до шлюбу видати розписки на землю, що обіцяв як придане;
- наречена легковажна;
- батько нареченої образив нареченого та ін.

Характерно, що коли наречена бракує нареченим, як і навпаки, волосні суди, крім посилання на хвороби і обіцянки дати розписки до шлюбу на землю, всіх викладених виправдань не перевіряють, щоб волосні суди зовсім не приймали ніяких виправдань відмови від шлюбу. Трапляються випадки, коли такі виправдання визнаються і особи звільняються від сплати витрат. Таких випадків небагато і автор коротко зупиниться на них, позаяк вони варті уваги як у плані звичаєвого права, так і в плані офіційного права.

Як звичайно, старости при заручинах не соромляться занадто вихвалити нареченого: його красу, трудолюбство, достатки, розум, порядність і т. ін., нерідко неіснуючі якості нареченого. Як волосні суди дивляться на таку фальш, з рішень не видно. Ми вважаємо, що ця фальш вибачається, так як всякий знає, що старости зобов`язані підбріхувати. Але є підстави стверджувати, що до обманів при заключенні шлюбного договору з боку самого нареченого суди ставляться без потурання. Селянин приїхав зі своїми старостами в чуже село і, сватаючись, оголосив себе господарем і таким, що має два млини, і завдяки цьому він домігся згоди нареченої подати рушники сватам. Але коли виявилося, що наречений говорив неправду і що в нього взагалі немає ніякого майна, то наречена відмовила йому і волосний суд відмовив нареченому стягти за збитки з батьків нареченої, відмовив йому в позові, звинувативши нареченого у нечесності по відношенню до нареченої, через що остання відмовилась від шлюбу[258]. Інший випадок, коли наречений приїхав із старостами з іншого села і запевняв наречену та її батьків, що має власну хату і не має боргів і т. д. В такий спосіб він домігся подання рушників сватам. Насправді ж виявилося, що наречений не має власної хати, має борги. Отримавши відмову від шлюбу з боку нареченої, наречений подав позов до суду і отримав відмову щодо сплати дошлюбних витрат. Суд виніс звинувачення нареченому "в розстройстві шлюбу через обман"[259].

[258] *Парколівський волосний суд, Чернігівської губернії* 1883 р., справа 110.

[259] *Топорівський волосний суд, Чернігівської губернії* 1882 р., справа 13.

Вищесказане дає підставу стверджувати, що волосні суди визнавали лише три обставини, за яких сторона, що відмовилася від шлюбу, звільнювалася від сплати збитків, нанесених іншою стороною:

- якщо наречений обманув при заручинах наречену і її батьків відносно свого майнового стану;
- якщо сторона відмовляється виконати ті умови дошлюбного договору, котрі вона зобов`язалася виконати саме до шлюбу, або коли заявляє, що взагалі виконувати не буде;
- хвороба нареченого або нареченої у вигляді падучої, що підтверджується рішенням волосних судів, що перевіряли ці посилання на таку хворобу. Сюди, певно, можна додати смерть, тривалу тяжку хворобу, каліцтво та інші неочікувані випадки.

Звичаєве право, як було сказано вище, завжди стояло на сторожі високої моральності як в шлюбно-сімейних відносинах, так і в дошлюбних стосунках між нареченими. І це трансформувалося в право офіційне. Тому розглядаючи питання сплати збитків за відмову взяти шлюб, ми хочемо торкнутися ще одного досить вагомого аспекту, що стало предметом розгляду в судових справах.

Нерідкими були випадки, що сторона, яка відмовилася від шлюбу, засуджувалася до виплати "безчестя" на користь іншої сторони, або ж каралася за безчестя, кепкування, конфуз, сором, посміяння; словом, у всіх випадках, де сторона, що відмовилася від шлюбу, вчинила свою відмову у формі образи для

іншої сторони, або якщо сторона, що відмовилась від шлюбу, виправдовувала свою відмову обвинуваченням іншої сторони в фізичних або моральних недоліках, звичайно, вигаданих і образливих.

Безчестя стягується як з нареченого, так і з нареченої і в такому разі суд у рівній мірі захищає кожного з них від образ. Безчестя присуджується завжди на користь нареченої і нареченого і лише у небагатьох випадках воно присуджується батькам молодих. Безчестя для нареченої визнається, коли наречену називають сліпою, коли наречений відмовляється від шлюбу, не вказуючи причини, наклеп, образливий для честі дівчини[260]; запрошення нареченим своєї нареченої в місця для покупки їй гостинця, а потім втеча його без купленого гостинця; відмова літнього нареченого від молодої нареченої з приводу того, що посватався сп`яну; оголошення нареченого, що в нареченої немає зубів і шрам на обличчі і т.д. Для нареченого безчесним вважається: повідомлення нареченої, ніби наречений після сватання звертався до неї з безсоромними пропозиціями; думка нареченої, що наречений легковажний і має поганий характер, заява нареченої на другий день після весілля, що вона має іншого нареченого; насмішки над нареченим при народі.

Не в усіх рішеннях волосних судів можна побачити, скільки присуджено за безчестя: в ряді випадків говориться стягнути за витрати і безчестя стільки-то, але не видно, яка сума належить за витрати, а яка за безчестя. В таких

---

[260] *Мирівський волосний суд, Чернігівської губернії 1876 р.*, справа 56.

випадках, де визначена сума за безчестя, вищий його розмір визначений у 16 руб., а нижчий - у 2 руб.[261].

В тих випадках, коли замість безчестя присуджується арешт, часто невідомо, чому саме арешт. На нашу думку, арешт застосовується до тих, хто не може сплатити штрафу в грошах.

Немає сумніву, що дошлюбні звичаї, що діяли в українців є продукт давніх доісторичних часів і що вони видозмінювалися із зміною шлюбних форм. В цьому можна переконатися, розглядаючи шлюбні обряди і звичаї українців; про це свідчать і історичні дослідження і законодавчий пам`ятник 1743 року і виданий під редакцією і передмовою О.Кістяковського під заголовком: "Права, за якими судиться український народ". Цей пам`ятник містить в собі дві статті. Перша стаття забороняє дошлюбні договори забезпечувати "неустойками", і так як шлюб може відбутися лише за добровільної згоди двох молодих людей, визнає недійсними всякі угоди про "неустойки" при відмові від шлюбу. Друга стаття зобов`язує сторону, що відмовилася від щлюбу, повернути іншій стороні вартість отриманих від неї подарунків в подвійному розмірі, крім того, покрити збитки, понесені нею внаслідок дошлюбного договору. Цією ж статтею встановлюються обставини, за яких має місце лише обмін подарунками, але не стягуються збитки - це

[261] Никитин В. *Судебний вестник*, 1869, 244.

смерть одного з них, або інша обгрунтована причина, що перешкоджає вступу до шлюбу.

З приводу цих законів О.Кістяковський зауважує, що хоча їх редактори посилаються на іноземні законодавчі акти, все-таки вони в значній мірі є продуктом національного права, що діє в українців, і співпадає із звичаєвим правом. І це підтверджується й тим, що склад редакційної комісії був виключно український і майже на половину складався з осіб, що носять духовний сан і, значить, близько знайомих з народними шлюбними звичаями. Хоча положення про сплату подвійної вартості подарунків не властиве українським звичаям і, звичайно, воно було запозичене.

На закінчення слід зауважити, що вищезгаданій проблемі в судовому законодавстві надавалося значної уваги рівно так, як і вдосконаленню судової практики в зв`язку з подальшими змінами у звичаєвому праві. Теоретики і практики в області юриспруденції прагнули конкретизувати і вдосконалити правову систему в напрямку недопущення судом помилок і порушення прав сторін за відмови від вступу до шлюбу.

Так, відомий того часу вчений і громадський діяч Петро Дашкевич склав побажання укладальникам майбутнього громадянського кодексу. Подоємо ці побажання в редакції самого П. Дашкевича і в повному обсязі[262]. (Переклад автора)

---

[262] "*Юридический вестник.*" - Киев, 1892, 2, 545-547.

"1. Бажано, щоб користувалися захистом закону договори про майбутній шлюб, як письмові, так і усні. Через низький розвиток у нас грамотності і незвички укладати такого роду договори в письмову форму, - невизнання їх в усній формі викличе багато несправедливості.

2. Слід заборонити відмову від шлюбу обумовлювати неустойками і взагалі будь-якими умовами (задатками, заставами), спрямованими на утиск волі сторони з метою примусу вступу до шлюбу. Цього вимагає особлива природа договору, що розглядається.

3. Так як у різних народностей і навіть у різних класах суспільства не в однакових формах і символах виражається факт заключення дошлюбного договору, наприклад, у селян-українців, як ми бачили; поданням рушників, у селян-росіян - рукобиттям, в інших станів - обміном каблучками і та ін., то слід надати право суду, за обставин кожної справи, вирішувати питання про те, чи вже відбувається між сторонами дошлюбний договір, чи ні, як це прийнято укладниками загальнонімецького законодавства.

4. Слід надати право стягнення прямих і непрямих збитків і одночасно переслідувати за безчестя, як це прийнято у звичаєвому праві.

5. Стаття 366 статуту громадянського судовиробництва до позивів щодо збитків взагалі, а тим більше щодо дошлюбних збитків не повинна мати зостосування. Керуючись досвідом англійських та французьких судів, а також наших звичаєво-правових, слід надати право суду за доказом позивача понесення збитків і не представлення з його боку доказів про їх кількість,

визначати суму збитків за своїм переконанням приблизно. Від розширення свободи суду в подібного роду справах інтереси правосуддя не лише не постраждають, а навпаки, виграють; суди за переконання, що понесені збитки позивачем, будуть задовольняти їх, хоч у приблизному розмірі, а не відмовляти, супроти свого переконання, в правових позовах, лише через безумовну вимогу тієї ж статті 366.

6. Не можна погодитися з тим поглядом, що при відмові однієї з сторін від шлюбу повинен застосовуватися простий обмін подарунками. Якщо по відношенню до винуватця, що винен в порушенні дошлюбного договору, має бути застосоване просте повернення його подарунків буде несправедливим і слід надати йому право подання вимоги про вартість їх або ж про різницю купівельної і продажної вартості. Справа в тому, що часто подарунки зроблені нареченою нареченому або нареченим нареченій мають спеціальне призначення, наприклад, браслети, годинники, портсигари і т. п.; очевидно, що портсигар, повернений нареченій в її руках втрачає свою вартість, як і браслет в руках нареченого і т.п.

7. Ми рішуче не поділяємо погляду укладальників загальнонімецького укладу, що вимагають безумовної сплати збитків стороною, що відмовилася від шлюбу і таких, що не беруть до уваги ніяких виправдань відмови. Звичайно, не можливо перерахувати в законі всіх обставин, що оправдовують відмову від шлюбу, але ми бачили, що укладальники "українських прав", звичаєве право українців і деякі іноземні законодавства допускають відмови, що звільняють

від сплати збитків. І дійсно, мотиви відмов можуть бути найрізноманітніші, і деякі з них не можна поставити в провину стороні, що не настояла на договорі, наприклад, спотворення обличчя віспою, тяжке каліцтво, втрата здатності до шлюбу, розпуста, втрата доброго імені і т.п. Несправедливо було б позбавити суд права в цих та інших випадках визнавати відмову від шлюбу поважним і звільняти сторону, що відмовилася, від відповідальності за збитки. Нова заява відповідача про згоду на шлюб, як ми бачили, за звичаєвим правом українців, не повинна слугувати обставинам, що звільняють від відповідальності за позивом.

8. Само собою, що право на позив і відповідальність за позивом, як ми бачили, за звичаєвим правом, мають бути співвідносними як до тих осіб за згодою яких складається договір і котрі несуть на свій рахунок витрати з боку тих, що мають взяти шлюб.

Висновки

Як бачимо і звичаєве, і офіційне право завжди стояло на стороні зміцнення і гармонійного розвитку шлюбно-сімейних відносин. Представлені вище дані свідчать про те, що заключення шлюбу і збереженню сім`ї в минулому надавалось великого значення. Однак при цьому відстоювались не лише стабільність сім`ї, але й патріархальні принципи її укладу. Звичаєве право відстоювало міцність сім`ї навіть в тих випадках, коли відбуваються там навіть серйозні конфлікти морального плану. Звичаєве право оберігало сім`ю від

внутрішніх конфліктів, прагнуло примирити подружжя і допускало лише ті розлучення, які траплялися тільки через відсутність дітей або серйозну хворобу. В цьому випадку подружжя розлучалося. як правило, мирно, дотримуючись шлюбно-розлучного ритуалу. Він полягав, зокрема, в тому, що подружжя просило одне в одного вибачення, згадуючи при цьому добром спільно прожиті роки і бажаючи щастя в новому шлюбі.

У тих випадках, коли шлюб розривався через невживчивість характерів подружжя або легковажного ставлення до шлюбу одного з них, шлюбно-розлучні ритуали не використовувалися, а сам процес розлучення відбувався бурхливо.

В цілому ж серед народів України розлучення в минулому були порівняно рідкісним явищем. Це в значній мірі визначалося існуючим законодавством, що перешкоджало розриву шлюбу. Офіційне розлучення в минулому взагалі було рідкісним явищем в середовищі трудового населення, особливо серед селян. Якщо ж воно й відбувалося, то, як правило, за народними звичаями, тобто згідно звичаєвому праву. При чому до XVII ст. для цього достатньо було усного зобов`язання подружжя, що розлучається, а також згоди громади. З часом для розлучення вже вимагалися спеціальні письмові "розлучні листи"[263]. В кінці XVIII ст. вища церковна влада заборонила

---

[263] Кравець О. *Сімейний побут і звичаї українського народу*, Київ, 1966, 52.

розлучення за народними звичаями, оголосивши спеціальні умови, які забезпечували право на розлучення лише за згодою церковного суду[264].

Рідкісне розлучення в Україні в минулому пояснювалося також сталістю тих шлюбно-сімейних відносин і традицій, що сприяли стабілізації сім'ї.

[264] Левицький О. *Риси сімейного побуту в Південно-Західній Русі XVI - XVII ст.*, Київ, 1901, т.3, 35.

Четвертий розділ

Місце і роль жінки у сім'ї та громаді

Українська традиційно-побутова культура складається з двох історичних шарів, які визначають два типи української ментальності: землеробський та козацький. Перший тип хронологічно давніший, він сягає глибинних коренів українства, витоки яких ідуть від прадавньої індоєвропейської культури; другий сформувався в епоху середньовіччя на грунті оригінального етно-соціального утворення - козацтва.

Архаїчна культура українців розвивалася в основному як землеробська. Саме це й визначало усю систему їхнього світосприйняття, культурних пріоритетів та соціальної організації. Землеробська сутність ментальності українців проявляється в їхній космогонії (тільки в українців існує міф про "земне" походження людини: чоловіка Бог зліпив із землі, а жінку - з тіста). Головне, що відрізняє українців з-поміж багатьох інших, у тому числі слов'янських народів, - це пріоритет жінки перед чоловіком, що закріплений і проявляється у формах сватання та шлюбу, і в системі подружніх взаємин, і в міфології, і в демонології, і у фольклорі назагал.

Другий тип ментальності - козацький - формувався на ідеї дороги, походу, мандрів - на відміну від прив'язаності до землі та рідної оселі. В зв'язку частими мандрами козаків, єдиним розпорядником та і виконавцем всіх необхідних господарських і домашніх робіт залишалася жінка. Н. Кононенко Мойл важає, що соціальна структура, яка лежала в основі козацтва, викликала відродження матріархату[265]. Поєднання двох типів культури і двох типів ментальності значно підвищило значення жінки в українському суспільсті.

Таким чином, значення і роль жінки в українській родині базується на синкретизмові двох типів української ментальності - землеробської та козацької, які підтримували одна одну.

Традиційно характерною для української родини є важлива роль жінки і передусім матері. Саме вона завжди виступала на перший план в разі смерті чоловіка, ставала главою сім'ї - навіть тоді, коли брала шлюб вдруге. Образ матері-удовиці - розсудливої, доброї і водночас суворої господині - завжди змальовувався в класичній літературі сильними рисами. І це дійсно так, бо українська жінка брала участь в усіх справах родини не лише після смерті чоловіка, а й за його життя, адже була вона достатньо вільною. Але, разом з тим, міра цієї свободи проступала не однаково у різних землях України і саме це знайшло відображення у звичаєвому праві: на Лівобережжі воно фіксувало

---

[265] Kononenko Moyle, N. "Matriarchy", *Encyclopedia of Ukraine*, Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 347.

свободу жінки у більш повному вигляді і обсязі, на Правобережжі ж, відносно "Литовського статуту", в обмеженому.

Права жінки на Правобережжі поширювалися на спадщину, але обставлялися деякими умовами: дочка, наприклад, за звичаєвим правом могла претендувати лише на чверть батьківського майна, а дружина отримувала спадщину повністю, але в тимчасове користування, скажімо, доки не брала повторний шлюб. У центральних районах України жінки одержували спадщину нарівні з чоловіками - "до смерті", "навічно". До того ж вони (як і скрізь в Україні) обов'язково успадковували ще й "материзну", якою мали розпоряджатися на власний розсуд[266].

Стосовно управління господарством, то за звичаєвим правом пріоритет належав головним чином батькові й чоловікові, хоча номінально головувала в українській родині все ж жінка: "Чоловік за один кут хату тримає, а жінка - за три"[267] - говорить українське прислів'я. Характерно, що ієрархія подружніх відносин виявляється уже в самих поняттях "чоловік" та "дружина": чоловік - це пан, володар, повелитель; дружина - друг, товариш (довірений при товарі, тобто при господарстві).

Взаємини, що лежали в основі української подружньої пари, є дружними, товариськими, хоча склалися вони порівняно недавно. Раніше вони будувалися

---

[266] Левицкий О. *Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв.* , Киев, 1909, 62.

[267] Пазяк М. упор. *Прислів'я та приказки: людина, родинне життя, риси характеру*, Київ, "Наукова думка", 1990, 89.

на цілковитому підпорядкуванні дружини чоловікові. До наших часів у весільній обрядовості українців трапляється звичай роззування молодого молодою, описаний ще в Іпатіївському літописі, свого роду показник традиційної покори жінки та верховенства чоловіка. Цьому підтвердженням є народне прислів'я: "Біда тому двору, де корова наказує волу"[268]. Подібні відносини підтримувалися також церквою. Більше того, в свій час церква виправдовувала побиття жінок ("Кого Господь любить, того й карає"), яке в давнину було звичною справою. Не даремно говорили: "Жінка небита, як хата невкрита"[269].

Демократизації подружніх взаємин сприяло декілька чинників: існування в Україні інституту козацтва, що створив передумови для зростання ролі жінки в сім'ї; порівняно ранній розвиток в Україні товарно-грошових, а відтак і капіталістичних відносин, які сприяли зміцненню економічної незалежності молоді; нарешті право, котре вирівнювало становище жінки в родині. Згідно із звичаєвим правом XIX ст. майже скрізь в Україні дружина ставала після смерті чоловіка главою господарства і лише на схилі років передавала спадщину синові[270].

---

[268] Пазяк М. упор. *Прислів'я та приказки: людина, родинне життя, риси характеру*, Київ, "Наукова думка", 1990, 88.

[269] Там же, 89.

[270] Левицкий О. *Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв.*, Киев, 1909, 53.

Внутрішній уклад української сім'ї

Народна традиція вимагала порядку і злагоди у повсякденному житті сім'ї: "Сім'я міцна - горе плаче" або "Нащо кращий скарб, коли у сім'ї лад"[271]. Нею стверджується і вийнятково важливе значення в сім'ї глави: "Сім'я без голови - не сім'я"[272].

У великій нерозділеній сім'ї глава (дід, батько, або при їх відсутності - мати, старший брат, у братській нерозділеній сім'ї - старший брат) був наділений великою владою. Він розпоряджався майном сім'ї, розділяв обов'язки між її членами, організовував і контролював господарську діяльність, стежив за релігійно-моральним життям кожного з членів сім'ї, вихованням дітей, дбав про злагоду і порядок. Його слово було вирішальним у полагодженні сімейних справ і конфліктів, його розпорядження і вказівки повинні були виконуватися беззастережно. Але ця влада не була безмежна і не могла бути деспотичною в сім'ї. Господар повинен був рахуватися з думкою всіх дорослих членів сім'ї, у всьому служити їм добрим власним прикладом, важливі справи мали вирішуватися на сімейній раді.

У малій сім'ї главенство також традиційно належало чоловікові, батькові, йому зобов'язані були коритися всі члени сім'ї, але він часто виконував

---

[271] Пазяк М. упор. *Прислів'я та приказки: людина, родинне життя, риси характеру*, Київ, "Наукова думка", 1990, 86.

[272] Там же, 87.

і основну чоловічу господарську роботу, відповідав за благополуччя і внутрішній лад у сім'ї перед громадою.

Етнографічні матеріали засвідчують пильну увагу в народному середовищі до внутрісімейних відносин і узалежнення їх передусім від взаємин подружжя - чоловіка і жінки. Недарма знаходимо в піснях:

Уж миленький сюди іде
У голубому жупані,
Маха платком білесеньким,
Бо я його тепер пані[273].

або

В саду, в садочку трава зеленіє, -
За хорошим чоловікам жінка молодіє.
Ой в саду, в садочку трава посихає, -
За ледащим чоловіком жінка посихає[274].

Щоправда пісень про ідеальне родинне життя в пісенному репертуарі небагато. Принаймні, значно менше, ніж про сімейні розлади. В них досить широко й докладно йдеться про ті біди й нещастя, які терпить сім'я через подружні незгоди, родинні чвари, пияцтво, людські наговори тощо. Якщо сприймати це все прямо, то може скластися хибне враження, наче таке життя було у майже кожній сім'ї. Але, на нашу думку, оспівувати добрі сімейні

---

[273] Дей О. упор. *Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського,* Київ,"Наукова думка",1974, 477.

[274] Там же, 446.

стосунки була значно менша потреба, ніж невдалі - тому, що саме таким чином (виспівуванням) тільки і можна було протистояти тяжким реаліям життя. І недарма "Жінки, завінчані, за найтяжчою працею безустанку співають, мов солов'ї"[275].

Патріархальні устої сім'ї робили жінку залежною і підневільною від чоловіка. Народне прислів'я, наприклад, проголошує - "Муж жоні - закон". З таким становищем жінки пов'язані різні зловживання чоловіка, важка доля, особливо молодої невістки :

Вию я , вию вінок з полію
І пущу ж єго, пущу по краю Дунаю:
- Плинь же, віночько, до батька мого,
Повідай, віночько, неволю мою,
Що я з милим мешкання не маю[276].

ревнощі чоловіка:

Ой, горе, безталаннячко моє!
Потеряла я здоров'я своє.
Лучилася ревнивому мужику,
Зсушив, зв'язав як вишеньку у садку[277].

пияцтво чоловіка:

Ой мій миленький іде з корчми п'яненький:

---

[275] Січинський В. *Чужинці про Україну*, Київ, "Довіра", 1992, 194.

[276] Дей О. упор. *Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського*, Київ,"Наукова думка",1974, 482-483.

[277] Там же , 485.

- Одчини мені двері, бо я твій миленький...
Дверей не одчиню, в вікні не посмію.
Розступися сира земле, піду жива в тебе.
Розступися сира земле, бо ти моя мати,
Прийми мене, сира земле, щоб лиха не знати[278].

Характерні аспекти недолі жінки у давній сім'ї відображені у фольклорі, зокрема, як ми уже мали змогу побачити, у народних піснях.

Розподіл праці між чоловіком і жінкою

З плином часу, як відомо, змінюються соціальні, економічні, політичні і культурні умови життя, в тій чи іншій мірі змінюються суспільні відносини, що впливає відповідно й на зміну сімейно-побутових відносин, на місце і роль жінки як у суспільстві, так і шлюбно-сімейних стосунках.

Як відомо, українці завжди вважали головним джерелом достатку землеробську працю: “Як вила та коса, то й грошей киса”[279], говорить народне прислів`я; тобто, маючи знаряддя для землеробської праці і навіть не маючи землі можна досягти достатку. Український народ вважає працю взагалі єдиним справедливим чинником для отримання права власності. Він не визнає, наприклад, права на ліс зовсім недоторканним, тому що на ліс не затрачена людська праця. Значить і рубання лісу чужого, особливо державного, народ не

[278] Там же, 489.

[279] Пазяк М. упор. *Прислів'я та приказки: взаємини між людьми*, Київ, “Наукова думка”, 1991, 319.

вважав крадіжкою в розумінні цього слова. Разом з тим, бортяне дерево визнається недоторканним, бо на нього була затрачена людська праця.

Для успішного ведення господарства необхідно господареві мати господарку. "Без хазяїна двір, без хазяйки хата плаче"[280], говорить українське прислів`я. З нього видно, що господар - глава зовнішнього "надвірного" господарства, дружина - внутрішнього "хатнього". З прислів`я ми бачимо й розподіл праці між чоловіком і жінкою. Така сама мета розподілу праці переслідується звичаєм обрізання пупа новонародженої дитини. А саме: дитині чоловічої статі обрізали пуп на сокирі, щоб був будівельником, теслею, жіночої - на гребні або днищі (знаряддя на якому пряли), щоб була пряхою, мала досить збіжжя.

Щоб досягти достатку, чоловік не може обійтися без жінки. Він бере собі за дружину жінку трудолюбиву, ощадливу, фізично здорову. Між іншим, як було сказано вище, право вибору дружини має чоловік, тому має можливість вибрати собі таку, яка йому до серця, що не завжди є можливим для жінки, якій необхідно вийти із батьківського сімейства.

Відносини між чоловіком і дружиною в звичаєвому праві називалися "спілка". Народ вважав таку спілку найкращою: "Добра спілка - чоловік та

[280] Пазяк М. упор. *Прислів'я та приказки: взаємини між людьми,*Київ, "Наукова думка", 1991 97.

жінка"[281]. Те, що чоловік та дружина наживають разом, складає сімейний достаток; з нього частина йде на придане дочкам, воно ж переходить і в спадщину.

Права на результати праці

Різниця в характері діяльності чоловіка і жінки визначає й різницю в правах на результати праці. За звичаєвим правом, дружина має право розпоряджатися більшою кількістю продуктів господарства, ніж чоловік. Сімейна праця розподіляється на :

- "жіноче діло";
- "чоловіче діло";
- "спільна праця".

"Жіноче діло" полягає в обробленні городу, збиранні з городу овочів, приготуванні їжі, помеленні хліба на жорнах, вирощуванні льону і конопель (чоловік має лише для цього виорати землю), прянні, тканні та приготуванні полотна, утриманні в теплі і чистоті хати, догляді за курми, поросятами, худобою.

---

[281] Пазяк М. упор. *Прислів'я та приказки: людина, родинне життя, риси характеру*, Київ, "Наукова думка", 1990, 88.

"Чоловіче діло" полягає в догляді за полем, за двором, в заготуванні дров. До чоловічого діла належить також все що стосується млина, коней, постолів, мотузків, возів, сох та ін.

"Спільна робота" має місце при збиранні хліба, сіна. Звідси виникають відповідні види діяльності, обов`язки і права. Чоловік має всю свою сім`ю годувати, взувати і споряджати верхній одяг, наприклад свитку, шапку, кожух, кожушанку і пояс. Дружина ж має для всього сімейства заготовити нижній одяг: для чоловіка та синів сорочки і штани, для дочок сорочки і ін.

Жінка розпоряджається льоном, коноплями (тільки не в зернах і на корені, а й в прядиві). З них вона тче полотно, робить рушники, хустки та ін. Для цього вона повинна перш ніж приготувати прядиво, - вимочити їх, потіпати, витрусити, напрясти ниток, а потім уже виткати, якщо сама вміє. Коли ж не вміє, то віддає ткачеві, котрому без відома чоловіка має право сповна заплатити за роботу провізією: хлібом, крупою, пшоном, сіллю. Крім того оплачується по 2 гроші з ліктя, але коли не оплачується провізією, то ткач бере з ліктя - від 4 до 5 грошів.

До обов'язків дружини і дочок належить і пряжа ниток з вовни для сукна, яке обробляється на валуші (сукновий станок). Оплата за вироблене сукно лежить на чоловікові. Те, що господиня зробить сама, вона може продати чи подарувати кому завгодно і виручені гроші може витратити на наряди дочкам, купуючи намиста, сережки, каблучки, платки, пояси та ін.

В розпорядженні жінки знаходяться також вівці з отриманим від них сиром та маслом; вона може розпоряджатися цими продуктами повновласно. Надлишок має право продати, а гроші використати куди завгодно. Таким же чином вона може розпоряджатися всім тим, що збере з городу і що не є дуже необхідним для зими, наприклад, соняшникове насіння, різні висадки і насіння для городини - капуста, огірки, буряки, цибуля, часник, кавуни та інше насіння.

Так як догляд за курми та іншими домашніми птахами покладається на жінку, то й продуктами цими вона може розпоряджатися на свій розсуд.

А от в Херсонській губернії, скажімо, жінка не мала повного права на розпорядження продуктами господарства[282]. Чоловік міг втручатися скрізь і у всяку справу і право жінки над продуками залежало від її поведінки і точки зору чоловіка. Інколи вона не сміє нічого робити, не запитавши його, а інколи багато робить, не говорячи йому ні слова. Але й там найчастіше право її поширювалося лише на ті продукти, для яких турбота чоловіка вже не потрібна і які є майже готові до вживання, наприклад, жито на корені або змелене в борошно. Вона не сміє навіть подумати, щоб продати або комусь подарувати, хіба що жито ще в зернах вона інколи може продати, в крайньому випадку за відсутності чоловіка. Натомість жито в борошні вона продає, дарує і міняє, хоч і це вона прагне зробити потай від чоловіка, щоб він "не гримав". Таке ж право жінка має на пшеницю, на мід і майже на все. Стосовно догляду

[282] *Акты Юго-Западной России*, Акт XXXIX, 97.

за домашніми птахами і розпорядження отриманих від них продуктів, то це робилося в Херсонській губернії так же, як і в інших місцях.

Хоча жінка є повною розпорядницею продуктами жіночого, хатнього господарства, однак становищу її позаздрити не можна. В ряді випадків чоловік вважає необхідним не говорити дружині правди; він дивиться на неї як на істоту хитку і ледачу. "Прийшли жнива - та й жінка крива, прийшла косовиця - то й жінка коробиться, прийшла Покрова - то й жінка здорова"[283]. Така зневага не могла не впливати на дещо подібне ставлення й дружини до чоловіка, який дивиться на неї як на істоту байдужу й пасивну до справ у господарстві. Але вона звикає до такого ставлення, вважає своїм призначенням переносити всі неприємності життя, приниження і навіть побої. До речі, в українців ця пасивність не так кидається у вічі як, скажімо, у росіян, українське плем'я більш душевне; тому кохання, що пов'язує подружжя в молоді роки, а під старість переходить у звичку, дещо згладжує цю нерівність в становищі двох статей.

Нестача жінок у сімействі змушує батька квапити сина з одруженням: "Женися синку, бо нікому нас обшивати й обмивати". Син також розумів вимогу одружитися. Звичайно, разом з одруженням у сина з'являється турбота про своє сімейство, а також про заснування свого власного господарства. З іншого боку, майже постійні відокремлення одружених синів мали й іншу

---

[283] Пазяк М. упор. *Прислів'я та приказки: людина, родинне життя, риси характеру*, Київ, "Наукова думка", 1990, 96.

причину. Невістка і свекруха в більшості випадків не ладять поміж собою. На ці нелади натякає нам прислів'я: "Як була у батечка то була чубатенька, а як стала у свекрухи, та об'їли і чуб мухи"[284]. Ось одна з причин відокремлення синів від батьків. У випадках спільного проживання з батьками, ми бачимо, що воно підтримується не батьківською владою, а внутрішньою згодою і матеріальною вигодою. Коли ж таких умов немає, то син відокремлюється. В такому разі в плані майнових відносин батько й син виступають як сторонні особи.

Голова сім'ї - батько

Панівна роль чоловіка в сім'ї накладала відбиток на всі сторони шлюбно-сімейних відносин, визначала характер шлюбу і сім'ї в цілому. Іншого характеру набуло відношення батька до дітей. Приватна власність перетворила його в єдиного годувальника сім'ї. Але як власник засобів виробництва, він виступав перед ними не лише опосередковано, а й прямо. Відтворення власності не можливе без відтворення власників. І сім'я в суспільстві являє собоє "спілку" не лише по відтворенню людей, але й по відтворенню власників. Таке відтворення здійснюється через успадкування, тобто передачу власності від покоління до покоління, від батьків до синів. Існування власності немислимо без успадкування.

[284] Номис М. упор. *Українські приказки , прислів'я і таке інше*, СПб., 1846, 68.

Якщо по відношенню до всіх своїх дітей глава сім'ї виступав як годувальник, то по відношеню до синів - як такий, що забезпечує їм спадок. Це забезпечувало батькові панування над синами і після того, як вони ставали дорослими. Щоб отримати право на долю сімейного прибутку, зовсім недостатньо стати працездатними. Необхідно володіти засобами виробництва. А вони знаходилися в руках батька. І доки батько не передавав їх синам, вони незалежно від віку і ступеню участі в праці були на положенні утриманців, знаходилися в економічній залежності від батька. Це дозволяло йому розпоряджатися їх долею, часто вирішувати питання про їх одруження. Але у весільних піснях ще залишився архаїчний світогляд і саме в них заховані згадки про той час, коли мати була фактичною главою родини.

Оженила сина, -
То прибула сила;
а оддала дочку,
- То заграла у дудочку[285].

Становище дочок було значно гіршим. Якщо сини сподівалися врешті-решт дістати самостійність, то дочки не могли про це навіть мріяти. Єдине, що їх чекало - зміна годувальника. До одруження вони залежали від батька, після одруження - від чоловіка. Таким чином, дочка - тимчасовий гість у батьківській

---

[285] Дей О. упор. *Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського*, Київ,"Наукова думка",1974, 386.

сім'ї і, як тимчасовому члену, їй надаються різні пільги, тому що в майбутньому на неї чекають тяготи дружини, матері, господині.

А дівочкам уся воленька:
За юпочку та на улочку,
За намистечко та на містечко,
За віночок та у таночок.
А жіночкам вся неволечка:
Що в печі огонь горить,
На припічку горщок кипить,
Під порогом та свиня хрючить,
У запічку та воркун ворчить,
У колисці та дитя кричить.
Дитя каже: "Похитай мене!",
Огонь каже: "Загреби мене!",
Горщок каже: "Помішай мене!",
Свиня каже: "Погодуй мене!",
Воркун каже: "Поцілуй мене!.[286].

В цій веснянці яскраво зображене положення одруженої жінки в сім'ї та її нескінченні обов'язки. Будучи виданою заміж, жінка, як би не склалися її стосунки з чоловіком, була, як правило, позбавлена можливості розірвати з ним шлюб. Таким чином, вона знаходилася не лише в економічному плані залежною від чоловіка, але й офіційним правом була закріплена при ньому. В

---

[286] *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край: материалы и исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским*, т.3, СПб., 1873, 59.

тих суспільствах, де право на розрив шлюбу існувало, воно належало майже виключно чоловікові.

Коли ми говоримо про годувальника, то слід до цього зауважити, що в докласовому суспільстві в ролі годувальника виступала перш за все мати, природний зв'язок якої з дітьми був більш ніж очевидним. В результаті відносини утримання між матір'ю і дітьми, що породжені суспільною необхідністю в забезпеченні утримання дітей, були за своєю природою суспільними, економічними, виступали у звичаєвому праві як необхідні від природних біологічних зв'язків, як їх необхідна сторона. Чоловік був пов'язаний з дітьми не безпосередньо, а лише через дружину. Він зобов'язаний був брати участь в утриманні дітей лише тому, що був чоловіком їх матері. Поняття "батько" співпадало з поняттям " чоловік матері". Кровний зв'язок, біологічне батьківство, до уваги звичаєвим правом не бралися і не мали суспільного значення.

Коли чоловік стає єдиним годувальником, становище міняється. Його утриманські відносини до дітей набули тепер прямого безпосереднього характеру. Ці прямі зв'язки батька з дітьми вимагали наочного і зрозумілого обґрунтування. І воно було знайдене - в біологічному батьківстві. Суспільні за своєю природою відносини відповідальності, утримання і успадкування були усвідомлені як необхідні від біологічного зв'язку між батьком і дітьми.

Біологічне батьківство, кровний зв'язок виступало як обгрунтування соціального батьківства.

Результатом був погляд на соціальне і біологічне батьківство як на явище повністю тотожні. Але хоч соціальне і біологічне батьківство стало визначатися одним словом, на практиці відмінності між ними проводились. Яка б не велика була віра в те, що саме біологічне батьківство лежить в основі турботи чоловіка про дітей, однак в дійсності воно, взяте само по собі, не породжувало й не могло породити відносин утримання і успадкування. Чоловік не був зобов'язаний утримувати дітей, котрі народилися поза шлюбом і відповідно не належали до складу сім'ї, яким би достовірним не було його біологічне батьківство.

В той же час чоловік був зобов'язаний забезпечувати дітей, народжених у шлюбі, навіть якщо в нього були серйозні сумніви відносно своєї причетності до їх появи на світ. Все це з необхідністю породжувало в чоловіків прагнення забезпечити достовірність свого біологічного батьківства. То була об'єктивна потреба, що мала корені в існуючій системі соціально-економічних і сімейно-економічних відносин.

Ця потреба могла бути задоволена лише за умови виключення можливості вступу жінки в статеві відносини з якимось іншим чоловіком крім нього, при чому не лише після, а й до шлюбу. Звідси звичаєве право вимагає від дружини не лише бути вірною своєму чоловікові, але й зберігати дівочу честь

до вступу в шлюб. В усіх скільки-небуть розвинутих класових суспільствах втрата дівчиною її дівочої честі вважалась найбільшим соромом, а зрада чоловікові розглядлалася не лише як порушення норм моралі, визначених звичаєвим правом, але й як злочин, що тягне за собою суворе покарання. На ранніх стадіях класового суспільства чоловік нерідко мав законне право вбити дружину за зраду, не кажучи вже про інші міри покарання. В пізніший час обов'язок карати зрадливу дружину взяла на себе держава.

Народна мудрість вчить любов на маєток не міняти, бо "Не з багатством жити, а з людиною". Тому й виробилися в народі відповідні погляди й вимоги щодо наречених. Молодий насамперед повинен бути господарем доброї вдачі, розумним, достойним, вміти збудувати хату ("Нащо тобі жінку брати, як нема своєї хати"[287]), любити дітей, володіти певною спеціальністю і сумлінно працювати, поводити себе статечно, не пити, не зраджувати своєї дружини. Згадаймо, що вірність у коханні в українському фольклорі піднесена до рівня відданості вітчизні. Молода мусить бути хорошого роду, тобто походити з чесної і працьовитої сім'ї, любити дітей, вміти вести домашнє господарство, готувати їжу, утримувати господарство чистим і охайним, мати чепурний і охайний вигляд, бути здоровою, вродливою, не зрадливою, приємною в розмові, кмітливою, не сварливою. ("Сварлива жінка гірш, ніж коню хомут"[288]).

---

[287] Номис М. упор. *Українські приказки, прислів'я і таке інше*, СПб., 1846, 72

[288] Пазяк М. упор. *Прислів'я та приказки: людина, родинне життя, риси характеру*, Київ, "Наукова думка", 1990, 87.

Українське звичаєве право засуджує насильницькі шлюби. ("Силою не будеш милою"[289]). І це стосується не лише дівчат, а й парубків. В реальному житті такі шлюби зустрічаються не часто. Через це протест проти силування в одруженні в українській народній творчості звучить досить гостро. Це й дало підставу І.Франкові зазначити, що "такий гарячий і живий протест проти силування свідчить іменно о тім, що силування те серед нашого народу - случай рідкий, що у наших дівчат дуже живе сильне почуття свободи до власної волі"[290].

Це надзвичайно прогресивне явище в шлюбних відносинах в Україні привертало увагу багатьох вчених, зокрема, М. Костомарів з цього приводу писав: "Примусові шлюби за волею старших, які так часто здійснюються у великоросів, у малоросів зустрічаються рідко. Одруження відбуваються переважно за взаємним бажанням молодих і це цілком природно, де існують вулиці, вечорниці й досвітки, і все це в кінцевому наслідку, на те й склалось, аби молодь обох статей знайомилась і здружувалась між собою. Звичайно молодець одружувався на такій дівчині, яку знав давно...."[291].

---

[289] Пазяк М. упор. *Прислів'я та приказки: людина, родинне життя, риси характеру*, Київ, "Наукова думка", 1990, 59.

[290] Франко І. *Жіноча неволя в руських піснях народних*, Зібрання творів у 50-ти томах, Київ, 1980, т.26, 214.

[291] Костомаров М. *Семейнын быт в произведениях южнорусского песенного народного творчества*, Собрание сочинений, СПб., 1906, кн.8, т.19, 992.

Звичаєве право українців передбачає високу шану та щиру повагу до жінки, як вияв уваги до сім'ї, до роду. Про це було сказано вище. Але є ще в природі українців одна своєрідність - шана і повага до жінок.

"Нема цвіту кращого від маківочки, нема роду милішого від матіночки"

Особливе місце в сімейних стосунках відводилося матері. Як ми вже зазначали вище, в українських обрядових піснях зберігся відгомін давнього культу матері як основної хранительки сімейного вогнища. Невдячність дітей, вчинена матері кривда трактувалася народною традицією як порушення основоположних морально-етичних засад сімейного і взагалі людського співжиття, злочин, за який неминуча розплата. Наприклад, у поширеній баладній пісні про невдячного сина, який вигнав рідну неньку, щоб вона в "бідній сірячині" не ганьбила його перед багатими гостями, винуватець був тяжко покараний. Він наздогнав і просить матір:

Ой верніться ви до мене,
Трапилася біда у мене:
Стала хмара наступати,
Та упав грім на мій дім.
Забив жінку, ще й дитинку,
Спалив двору половинку[292].

---

[292] Дей О. та інш. *Балади: родинно-побутові стосунки*, Київ, "Наукова думка", 1988, 373.

Звичаєм утверджувалися доброзичливі, дружні стосунки, почуття родинності між іншими членами сім'ї, зокрема братами й сестрами. Традиція вимагала субординації не тільки у взаєминах між батьками і дітьми, а й між братами і сестрами. Першим за стіл сідав господар сім'ї, а за ним - усі інші (за старшинством). Старші брат і сестра мали перевагу перед молодшими, останні повинні були слухатися їх. Коли помирав батько, обов'язком старшого брата було опікуватися молодшими братами і сестрами, подбати про їх одруження.

Поряд з господарською, найважливішою функцією сім'ї вважалося народження, вирощування, виховання і " виведення в люди" дітей. А це важкий і складний обов'язок, пов'язаний з багатьма труднощами і самопожертвою батьків: "Дітей годувать, свій вік коротать", "Тяжко діти годувати, як камінь глодати", "Малі діти - малий клопіт, великі діти - великий клопіт"[293]. Але це неодмінний обов'язок, основне завдання подружжя. І недарма бездітність вважалася справжнім нещастям для сім'ї: "Живемо не батьками - помремо не людьми", "Хата з дітьми - базар, а без них - кладовище"[294].

Народна традиція покладала на батьків основний обов'язок - добре виховати дитину, виростити повноцінну людину, нового члена сільської громади: "Умів дитину народити - умій і виховати", "Не той батько, що зродив,

[293] Пазяк М. упор. *Прислів'я та приказки: людина, родинне життя, риси характеру*, Київ, "Наукова думка", 1990, 114.

[294] Там же, 116.

а той, що до ума довів"[295]. Згідно з традиційним звичаєвим правом, батьки повністю відповідали перед громадою за виховання дітей - і не тільки малолітніх, а й дорослих. Матеріали судових справ й етнографічні дані засвідчують, що у випадках провин дітей, порушеня ними усталених морально-етичних норм каралися батьки. Тому справі виховання дитини в сім'ї приділялася велика увага.

Крім турботи про нормальний фізичний розвиток дитини ("Ой, щоб спало, не плакало, та щоб росло, не боліло на голівку і на все тіло" - примовляла баба-повитуха, коли перший раз обмивала дитину[296]), у народі наголошувалася потреба змалку виховувати, навчати дитину. Уже маминою колисковою піснею закодовуються в душі дитини такі першорядні якості, як трудолюбивість, чесність, доброта, шанобливе ставлення до отця-неньки, старших людей. У багатьох прислів'ях, сентенціях висловлюється принципіальна настанова народної педагогіки виховувати і навчати дитину з раннього віку: "Коли не навчиш в пелюшках, не навчиш і подушках", "Тоді учи, як упоперек на лавці лежить, а як подовж ляже, то вже його трудно навчити" або "Гни тоді, як іще дубчик, а не тоді як уже кілок стане"[297].

---

[295] Там же, 115.

[296] Гаврилюк Н. *"Картографирование духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев)"*, Киев, 1982, 47.

[297] Пазяк М. упор. *Прислів'я та приказки: людина, родинне життя, риси характеру*, Київ, "Наукова думка", 1990, 115-116.

Оскільки народження дитини розглядалося як народження ще одного майбутнього трудівника, помічника батькам, основна увага в сім'ї приділялася трудовому вихованню. Складені століттями традиції виробили певні засади виховання, які полягали в прищепленні дитині певних трудових навиків. Підготовка дітей до трудової діяльності основувалася на передачі досвіду від батька синові, від матері - дочці. Дітей рано залучали до праці, бо в сім'ї "Ніхто не сміє дармувати"[298]. Досягши семи років хлопчик уже ставав погоничем (поганяв волів під час оранки), пастухом (пас корів, овець, телят, а ще з ранішого віку - гусей), дівчинка - пряхою (навчалася прясти), пастушкою або нянькою (доглядала менших братів і сестер), помічницею матері в хатньому господарстві. З дванадцяти років хлопець повинен був опановувати всі види "чоловічого діла" і працювати разом з дорослими, а дівчина знати жіночі роботи: прясти, ткати, жати, шити одяг, варити їжу та ін. Коли в сім'ї хтось з дорослих займався тим чи іншим ремеслом (гончарством, бондарством, ковальством, кушнірством тощо), то цьому ремеслу навчали і дітей.

Основний принцип трудового виховання в сім'ї - кожен виконує свої обов'язки. Цей принцип неоднаково реалізовувався у великих і малих сім'ях (коло обов'язків у малих сім'ях було ширшим, ніж у великих), у бідних і заможних. Але головна мета залишалася незмінною - не тільки допомога

---

[298] *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край: материалы и исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским*, т.6, СПб., 1877, 33.

батькам, а й прищеплення прив'язаності до праці, нетерпимості до неробства і байдикування.

Пильна увага приділялася також і інтелектуальному розвитку дитини. Цінності розумових якостей, знань людини яскраво виражені в народних прислів'ях: "Не бажай синові багатства, а бажай розуму", "Розум - скарб людини"[299]. Те, щоб дитина швидше "приходила до розуму", "змисліла" від колиски стимулювалося маминою колисковою піснею.

А, ну, люлі, люлі,
Налинули гулі,
Сіли на воротях
В червоних чоботях.
Стали думать і гадать,
Чим дитину дарувать:
Чи сонками, чи дрімками,
Чи красними ягідками.
- Подаруймо сонки-дрімки,
Сонки-дрімки в колисоньки,
А ростоньки у костоньки,
Добрий розум в головоньки[300].

Дуже важливим був розвиток у дитини не просто розуму, а "доброго розуму", тобто такого, що буде приносити добро. "Добрий розум" закладався

[299] Пазяк М. упор. *Прислів'я та приказки: людина, родинне життя, риси характеру*, Київ, "Наукова думка", 1990, 323.

[300] Шевчук О. упор. *Ходить сонко по вулиці: пісенник*, Київ, "Музична Україна", 1990, 32-33.

через навчання рідної мови, розмову з дитиною, далі оповідання казок та інших доступних сюжетів.

Настанови народного виховання застерігають від потурання дітям, надмірного пещення їх: "Дитині дай волю, так сам підеш у неволю"[301]. Народна педагогіка рекомендує навчати добрим вчинкам прикладами, розумним словом: "Вчи дитину ласкою, а не страшкою"[302].

Обов'язком батьків і сім'ї було, згідно з народною традицією, прищеплення дитині основних морально-етичних засад. В сім'ї і в громаді стежили за тим, щоб дитина і в дрібницях не посягала на чуже, говорила правду, шанувала не тільки своїх батьків, а й інших старших людей, була чесною, доброю та привітною до людей. У вихованні хлопця особлива увага зверталася на виховання таких рис характеру як кмітливість, обов'язковість, мужність, а в дівчини - скромність, цнотливість. Втрата дівчиною вінка до одруження лягала ганьбою на сім'ю, зокрема, на матір за те, що не вміла навчити, на добрий шлях наставити дочку.

Як мати дочку оддавала,
То з правдою оддавала.
А у понеділок її розгледіли,
Що уперед її подьобали,

---

[301] Пазяк М. упор. *Прислів'я та приказки: людина, родинне життя, риси характеру*, Київ, "Наукова думка", 1990, 115.

[302] Там же, 116.

А увечер матер в хомут загнали,
До стіни очима, на хату плечима обертали,
А мазницей виряджали[303].

У народі утвердився погляд про перевагу багатодітної сім'ї. Традиційна сім'я, як правило, багатодітна. Велика кількість дітей в українській сім'ї, десятеро-дванадцятеро і більше, викликала здивування в іноземців: "Усяке місто і містечко в землі козаків багаті мешканцями, надто ж маленькими дітьми. У кожному місті безліч дітей..."[304]. З-поміж стимулів багатодітності одним з найважливіших є економічний чинник. Швидка соціалізація дітей, участь з раннього віку в домашніх справах та виробництві заохочували до багатодітності, оскільки користь від дітей значно перекривала витрати.

Народна мудрість вчить, що дитина у багатодітній родині має значно більше шансів на душевно-емоційний комфорт і радість спілкування, а значить і на правильне виховання, ніж усамітнений, хоч і обласканий надмірною увагою батьків одинак чи одиначка. На зіставленні наслідків виховання, позитивних у багатодітній родині і негативних у малодітній, базується прислів'я: "Де дочок сім - там щастя всім, а де одна - там щастя нема"[305]. З цього і випливає трактування однієї дитини в сім'ї - одиниці - здебільшого в негативному плані.

---

[303] Дей О. упор. *Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського*, Київ,"Наукова думка",1974, 380.

[304] Січинський В. *Чужинці про Україну*, Київ, "Довіра" 1992, 83.

[305] Пазяк М. упор. *Прислів'я та приказки: людина, родинне життя, риси характеру*, Київ, "Наукова думка", 1990, 117.

Вважалося, що вже в самому "одинацтві" закладений комплекс неповноцінного виховання:

У сімейному вихованні було багато такого, що походило від традицій патріархальних устоїв і їх пережитків з одного боку, а з іншого - послідовно утверджувався культ матері, її особливого авторитету й значення в житті кожної людини. Слово "мати" походить з індоєвропейського "mater", що означає - мати.

Окрім поняття "рідна мати", тобто жінка відносно дитини, яку вона породила, в українському побуті фігурують ще такі поняття, як досвітчана мати, названа (посаджена) мати, весільна мати, хресна мати.

Досвітчана мати - жінка, у хаті якої збиралися на досвітки; названа мати - це жінка, яка взяла на виховання, прийняла за свою чужу дитину; весільна мати - мати нареченої чи нареченого або жінка, яка на весіллі виконує роль матері нареченого чи нареченої; хрещена мати - жінка, яка бере участь в обряді хрещення в ролі духовної матері.

"Зав'язую щастя, здоров'я і многая літа"[306]

Хотілося б ще окремо розглянути роль жінок у родилій обрядовості, хоч би схематично. Родильна обрядовість складається з принаймі з двох

[306] В першому розділі вже говорилося про родильну обрядовість, але в дещо іншому контексті.

великих обрядових циклів - очищення та інкорпорації або приєднання до роду новонародженої дитини. Нас це зацікавило тому, що головними дійовими особами родильних обрядів є баба-повитуха і сама породілля - обидві жіночі "ролі".

Баба-повитуха завжди обиралася з числа найповажніших жінок села і була, як вважали, пов'язана з магічними силами. Саме тому, що від її знань і вмінь залежали значною мірою успішні роди. Крім безпосередніх заходів щодо прийняття дитини, баба-повитуха виконувала певні обрядові дії: обрізання та зав'язування пуповини, закопування посліду, перше купання дитини. Бабці навіть надавалося право охрестити хвору, вмираючу дитину.

Коли всі таємничі процедури закінчувалися, давали певний знак: або вивішували на високій жердині сорочку породіллі, або стріляли з рушниці чи розпалювали багаття. Для сусідів і родичів це слугувало сигналом, що можна провідати породіллю. Такі провідування називались одвідками. За звичаєм, **приходили лише заміжні жінки** з невеличкими подарунками "на зубок" - сир, масло, калач, каша, сирі яйця тощо.

Вшанування новонародженого та частування породіллі повитухою та близькими сусідаму мало назву родин. **Головною дійовою особою на родинах була повитуха**, яку вшановував чоловік породіллі - частував її хлібом-сіллю та підносив подарунки.

Найважливішим моментом родильної обрядовості був звичай приєднання новонародженого до громади, який об'єднував декілька обрядових дій: ім'янаречення, хрестини та зливки. Звичай ім'янаречення пов'язаний з переконанням, що гарно обране ім'я має сприяти щастю та добробуту немовляти. Відтворював він і усталені норми моралі та звичаєвого права, нерідко проявляючись через відповідні символи: наприклад дитині, що народжувалася поза шлюбом, давали негарне ім'я.

Звичай хрестинного обіду базувався на принаймі умовній участі в ньому мешканців усього села, символізуючи тим самим причетність новонародженого до громади. Головними дійовими особами у ньому виступали кум і кума, котрі сприймалися не просто як хрещені батьки, а як представники громади, посередники між громадою і батьками.

У нашого кума весела гостина,
Най ся му ховає на радість дитина

Останній статус кумів мав особливе значення, адже згідно з усталеними уявленнями всі причетні до народження дитини - породілля, повитуха й навіть чоловік породіллі - є "нечистими" і тому не можуть брати участі у хрестинах. Прилучення дитини до таїнств хрещення могли здійснювати тільки куми.

"Спасибі кумі, що кума добра!"

Хотілось би окремо зупинитися на традиції кумівства - вибирання кумів, тобто других батьків для новонародженої дитини, її опікунів і захисників. В куми, як правило, брали близьких людей. Недарма народ каже: "Кого люди за люди мають, з тим кумаються"[307]. Кума - хрещена мати по відношенню до батьків хрещеника, до хрещеного батька, а також - мати дитини по відношенню до хрещених батьків.

Ця народна традиція сягає глибокої давнини, в епоху переходу від матріархату до патріархату, коли роль батька як опікуна й вихователя ще не викристалізувалася і рідний брат матері (материнський дядько) брав на себе роль вихователя та заступника дитини своєї сестри. За умов створення моногамної сім'ї архаїчний материнський дядько став прообразом кума.

У письмових пам'ятках термін "кум" зустрічається вперше у Статуті Ярослава Мудрого. А це в свою чергу означає, що звичай кумівства існував задовго до появи Статуту і належить до прадавніх народних звичаїв. У житті кум і кума виступають як моральні наставники дитини і помічники батьків у її вихованні. Моральний вплив хресних батьків на дітей надзвичайно вагомий.

Окремо хотілося б хоч коротко зупинитися на ролі жінки, як куми, а також на взаємовідносинах кумів між собою. Аналізуючи фольклорну

---

[307] Пазяк М. упор. *Прислів'я та приказки: взаємини між людьми*, Київ, "Наукова думка", 1991, 29.

спадщину, автор приходить до висновку, що інститут кумівства на Україні мав неабияке значення. Величезна кількість фольклорних творів присвячена взаємовідносинам кумів між собою. Особливо це стосується прислів'їв, пісень та народних оповідань.

- Куди ідеш, куди ідеш, чоловіченьку?
- До куми, до куми на всю ніченьку.
Іде кум од куми, набік в'язи несе:
- Нехай тебе лихий дух од куми несе[308].

або

Ой, кум кумі рад,
Завів куму в виноград:
- Ой їж, кумо ягідки,
Котрі солоденькі,
А котрі гіркі,
То для моєї жінки[309].

І недарма кажуть у народі, що "Жінка суджена, а кума люблена"[310]. Очевидно, відносини кумів між собою ніколи не залишалися поза увагою народу. Тільки у вищезгаданій збірці М.Пазяка наведено 73 паремії з опорним словом "кум" або "кума". На нашу думку, це і є найкращим доказом того, що

---

[308] Дей О. упор. *Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського*, Київ,"Наукова думка",1974, 627.

[309] Там же, 628.

[310] Пазяк М. упор. *Прислів'я та приказки: взаємини між людьми*, Київ, "Наукова думка", 1991, 29.

інститут кумівстава і значення кумів, а відтого і куми мало неабияке значення у сім'ї та громаді.

"Ой, сусідко, сусідко.."

Окремо хотілося б згадати про інститут сусідства у сільській громаді , а відтак і про сусідку, як ще одну жіночу "роль" . На жаль, наука незаслужено обійшла своєю увагою інститут сусідства як форму колективного спілкування, що впродовж багатьох століть несла на собі вагому суспільну функцію повсякденного життя серед людей. Адже завжди:

У сусіда хата біла,
У сусіда жінка мила...[311]

Сусідство з давніх-давен визначалося конкретними і сталими традиціями. Їх здорові начала утверджувалися звичаєвим правом, усім суспільним життям, що переростали в традиції, а відтак у непорушний обов'язок. Сусідство на Україні завжди відзначалося гостинністю, добротою, вазаємодопомогою. Адже: "Добре, як сусід близький і перелаз низький"[312].

Звичайно, між сусідами час до часу спалахували сварки й ворожнечі, виникали сутички й непорозуміння. Але нам видається, що це було не типово, а такі випадки були пов'язані з певними умовами і обставинами. Наприклад,

---

[311] *Терен, мати, коло хати: пісенник*, Київ, "Музична Україна", 1989, 153.

[312] Пазяк М. упор. *Прислів'я та приказки: взаємини між людьми*, Київ, "Наукова думка", 1991, 28.

аналізуючи підбірку паремій зі збірки М.Пазяка з опорним слово "сусід", тільки 15% виявляють негативне ставлення до сусіда. В цілому вони не могли затінити загальної риси людської взаємодопомоги і взаємостосунків між сусідами, котрі фіксувалися у значно природнішому вияві. Недарма в народі говориться, що "Добрий сусід - найближча родина"[313], бо "До доброго сусіда можна й городом ходити, а до далекого родича й полями не об'їдеш"[314].

Визначальною рисою інституту сусідства та значення добрих відносин між сусідами може слугувати таке прислів'я: "Не купуй собі дім, а купи сусіда: хату купиш, а сусіда не продаси". Сусіди завжди ділилися один з одним, допомагали. Особливо важливими були відносини сусідок між собою. Ділилися жінки розсадою, досвідом, допомагали одна одній обробляти грядки, скопували і вибирали картоплю, жати жито тощо.

У повсякденному житті існував такий звичай між сусідами, як позички. І недарма в народній пісні співається:

Ой, сусідко, сусідко, сусідко,
Позич мені решітко, решітко:
Я си муки потрясу, потрясу,
Завтра вранці принесу, принесу[315].

---

[313] Там же, 28.
[314] Номис М. упор. *Українські приказки , прислів'я і таке інше*, СПб., 1846, 34.
[315] *Терен, мати, коло хати: пісенник*, Київ, "Музична Україна", 1989, 105.

В повній мірі звичай позичання виявлявся у випіканні хліба. Це була дуже кропітка робота, що потребувала жіночих рук і займала багато часу. Тут і входив в повну силу позичковий звичай - хліб пекли по черзі, розподіляючи буханці між сусідами.

А ось іще один звичай, який має кілька однотипних назв: "настави на мед", "сусідство", "свояцтво", "братчина". Якщо хтось із сусідів приходив позичати якийсь ужитковий товар, то казав: "Ставлю на мед" або "Обіцяю на мед". За давнім звичаєм це була непорушна присяга. Коли ж з якихось причин позичку не випадало вчасно повернути, тоді розраховувалися медом. Хто хоч раз порушував цю обіцянку - тому вже більше не вірили ніколи.

Близьким за змістом, та дещо іншим за формою був звичай "свояцтва" або "братчини". У давнину дуже цінувався бджолиний рій. Отже, господар у якого вийшов перший рій, приносив його до сусіда кажучи, що це на "свояцтво". Одна або кілька родин по черзі доглядали за бджолами, а коли приходила пора ділити мед збиралися всі родини. Цей день відзначався особливо святково. А після цього сусіди, які доглядали спільні бджоли називалися своякими і були зобов'язані завжди приходити на допомогу один одному. За своїм змістом ці відносини нам видаються близькими до кумівства.

Обов'язок прийти на допомогу один одному, поділитися, чим тільки можливо - характерна особливість інституту сусідства. Традиційні форми сусідства мали безліч варіантів і стосувалися практично всіх сфер життя. Ось,

наприклад, позичання вогню. Господині, яка не вберегла вогню не годилося позичати жар. Ішли вогонь позичати до найближчих і найдовіреніших людей - сусідів. Вогонь, за яким ходили у позички, був не просто господарською потребою. У цьому звичаї закладений значно глибший символ - не тільке родинне, а й загальнолюдське, себто сусідське вогнище. Ось тому і кажуть, що "Сусідська річ позичати вогню"[316].

Однією з форм сусідства була толока, коли сусіди сходилися, щоб безплатно збудувати гуртом хату, збити піч, викопати криницю чи зібрати врожай. Одним із видів толоки був так званий "вдовиний плуг". Весняну оранку й посів зернових першими мали зробити сільські вдови й сироти. За звичаєвим правом кожен селянин не розпочинав масової сівби в себе, поки не організують "вдовиного плуга". В цей день чоловіки збирали громади, йшли до сусідських вдів та сиріт і разом обробляли ниви. Тільки після цього можна було починати оранку на власному полі.

Ще одним видом толоки був сусідський звичай - на погоріле. Як тільки трапилося лихо - громада організовувала групу людей, котрі мали зібрати на погоріле. Звичайно вони обходили все село. Люди ніколи не відмовляли у пожертвуваннях, віддавали все, що можна було - гроші, харчі, одяг, хатнє і господарське начиння, будівельні матеріали тощо. А сусіди почергово

---

[316] Пазяк М. упор. *Прислів'я та приказки: взаємини між людьми*, Київ, "Наукова думка", 1991, 28.

квартирували у себе погорільців, поки все село толокою допомагало будувати нову хату. А в народі з цього приводу казали: "Громада - великий чоловік: з кожного по нитці, а голому сорочка"[317].

Люди завжди розуміли, що вони живуть у громаді і повинні допомагати один одному. "Нема більшої біди над лихі сусіди"[318]. Люди ніколи не ховалися один від одного, не замикали дверей, а лише начіплювали прикривачку. Тому, що "Замок не від лихих злодіїв - він од сусідів: у хаті нікого немає"[319]. В рідких випадках тільки ставили тини на межах, і то виключно з господарських міркувань, де неодмінно будувалися хвіртки і перелази між господами.

Коли йшли на базар, чи в гості залишали своє господарство на повну відповідальність сусідам. Такий звичай нагляду за сусідським господарством називався "майорити" у когось, тобто доглядати сусідське господарство, поки немає господарів. Це було звичайним явищем, своєрідним непорушним законом. Тому в народі вважалося дуже важливим добрих сусідів мати.

Значення сусідки, як жіночої ролі, визначається розподілом праці. Згідно до нього, жінки більшу частину свого життя проводили за домашньою роботою, отже і спілкувалися між собою значно більше і частіше ніж чоловіки. Тому інститут сусідства і належить до жіночих відносин.

---

[317] Пазяк М. упор. *Прислів'я та приказки: взаємини між людьми*, Київ, "Наукова думка", 1991, 276.

[318] Там же, 28.

[319] Номис М. упор. *Українські приказки, прислів'я і таке інше*, СПб., 1846, 878.

Висновки

Таким чином, ми розглянули різні типи жіночих "ролей" у сім'ї та громаді. До них відносяться жінка:

- дружина,
- мати,
- хресна мати,
- весільна мати,
- посаджена мати,
- баба-повитуха,
- кума,
- сусідка.

Із вищесказаного можна зробити висновок, що серед обрядів родинного циклу жіночі "ролі" завжди - найголовніші. Скоріше всього - це свідоцтво залишків архаїчного світогляду, що базувався на землеробському типі української ментальності.

Крім того, аналізуючи роль жінки у сім'ї та громаді, де з одного боку - повага, шана до господині-матері, а з іншого безправ'я дружини, доходимо висновку, що саме два типи української ментальності - землеробський та козацький і мали неабиякий вплив на формування відносин у суспільстві.

Тому і виходить, що “Світом радять золото й жінки”[320] або “Чоловік рядить світом, а жінка - чоловіком”[321]. Згідно з українським звичаєвим правом жінка займала, до певної міри, рівноправне місце з чоловіком. Вона мала неабиякий вплив у сім'ї та громаді.

---

[320] Пазяк М. упор. *Прислів'я та приказки: людина, родинне життя, риси характеру*, Київ, “Наукова думка”, 1990, 97.

[321] Там же, 95.

Висновки

Таким чином, у дисертаційному дослідженні нами зроблена спроба проаналізувати деякі аспекти жіночого права як частини системи звичаєвого права українців на основі виділення місця і значення “жіночих ролей” в обрядах родинного циклу та власне у самій сім'ї.

В історії побуту українців панувало два протилежних начала. Одно - продукт найдавніших епох народного життя - начало патріархальне, (яке витіснило матріархальний уклад) родове, що пригнічувало особистість, а друге - начало економічне, трудове, що прагнуло викликати до життя самостійну особистість. Змінювалися зовнішні форми, в яких проявлялися ці начала: суто патріархальну задругу змінює велика сім'я з відчутно розвинутим економічним характером; на зміну великій сім'ї приходить мала, така форма, де особистість може знайти собі найбільше простору життєдіяльності.

Патріархальні основи життя досить живучі. Яку б форму сім'ї ми не взяли, скрізь патріархальні начала проступають могутньою силою, що подавляє особистість жінки, позбавляє її самостійності. Лише в пізній формі малої сім'ї, в її економічному влаштуванні з'являються паростки протидії патріархальним началам, які досить чітко проявляється в сфері майнових відносин, набагато

слабіше - в сфері особистих відносин. Таким чином, внаслідок еволюції сім'ї та її форм, трансформується місце та роль жінки у ній, змінюється жіноче право як складова частина комплексу українського звичаєвого права.

На основі аналізу ролі жінки у обрядах родинного циклу, а особливо - весільних обрядів, приходимо до висновку, що в українському весіллі роль матері виступає на перше місце. Автор слідом за В. Охримовичем[322] та Х. Вовком[323] вважає це залишками матріархату. Батько у весільному обряді відіграє другорядну роль.

Досліджуючи українське весілля не можна не помітити, що мати виступає у них не лише, як рідна, близька людина молодої. Всі її дії - це не що інше, як дії старшої жриці в минулому. Саме вона зустрічає молодих у вивернутому кожусі, на лезі ножа підносить молодим мед, змащує ним лоб, підборіддя, щоки, а також посипає вівсом, кропить водою, а це, в свою чергу, свідотство залишків жертвоприношень та символічних дій. У древніх народів з патріархальним укладом сім'ї ці дії - жертвоприношення - відбував батько як глава сім'ї[324].

Цікавим явищем є контраст між справжнім становищем батька й матері в побуті і в обрядовості. Таким чином, доходимо до висновку, що характерні

---

[322] Охримович В. *Значение малорусcских свадебных обрядов и песен в истории эволюции семьи*, "Этнографическое обозрение", 4, 1891, 44-105.

[323] Вовк Хв. *Студії з української етнографії та антропології*, Прага, 1926, 333.

[324] Охримович В. *Значение малорусcских свадебных обрядов и песен в истории эволюции семьи*, "Этнографическое обозрение", 4, 1891, 74.

для періоду матріархату риси затрималися в українських народних весільних звичаях більше, ніж у побуті, на який постійно впливали зміни в суспільному та економічному житті.

У весільних обрядах спостерігаються прояви стародавнього звичаєвого права, за часів дії якого жінка відігравала ведучу роль у сім'ї та суспільстві, що навіть проступає через патріархальні нашарування. Затримання та збереження цих старих звичаїв та норм дають можливість зробити висновок про їх велику силу в давнину.

А звичай, по суті своїй, являється виразником правних поглядів народу. Тільки шляхом звичаю правні погляди прокладають собі дорогу в реальність - у систему правних поглядів народу. А звичаєве право, в свою чергу, стало "невичерпним джерелом" офіційного законодавства.

В роботі використані архівні матеріали, матеріали волосних судів, на основі яких можна зробити висновок про те, що заключенню шлюбу і збереженню сім`ї в минулому надавалось великого значення. Однак при цьому відстоювались не лише стабільність сім`ї, але й патріархальні принципи її укладу.

При аналізі доходимо до висновку, що майнове становище жінки у подружжі було до певної міри рівне з чоловіком - вено, венові записи, "доживотні записи" вказують на певну майнову незалежність жінки у сім'ї. Хоч з одного боку, жінка під час поділу майна не мала права на одержання спадщини не тільки на землю, а й на рухоме майно, і цілком залежала від

батька, чоловіка, братів, але з іншого боку - жінці належало її приданне, яким, крім неї, ніхто не міг розпоряджатися. По можливості до нього включали і земельний наділ ("материзну"). Вона не входила в загальнородинне майно, не ділилася між членами сім'ї, а передавалась спадково і тільки по жіночій лінії. "Материзна" становила одну з національних особливостей українського звичаєвого права. На основі аналізу звичаєвих норм майнового становища подружжя, автор прийшов до висновку про оригінальність українського жіночого спадкового права.

Щодо розлучень, то хоч подружжя і розлучалися, як правило, мирно, дотримуючись при цьому шлюбно-розлучного ритуалу, та в цілому серед народу України розлучення в минулому були порівняно рідкісним явищем. Це в значній мірі визначалося існуючим законодавством, що перешкоджало розриву шлюбу. Офіційне розлучення в минулому взагалі було рідкісним явищем в середовищі трудового населення, особливо серед селян.

Дослідження та вивчення норм звичаєвого права дає надзвичайно добру можливіть прослідкувати вплив звичаєвого права на формування та укладання офіційного.

В процесі історичного розвитку мінялися типи сім'ї, мінялися економічні та суспільні відносини у суспільстві і не могло не змінитися відношення до жінки. Нерівномірність цього процесу і породила дуалістичне ставлення до жінки в українському суспільстві. З одного боку - шана, повага і пріоритет над чоловіком, що закріплений і проявляється у формах сватання та шлюбу,

системі шлюбно-сімейних відносин, міфології та демонології і у фольклорі назагал, а з другого - пріоритет чоловіка у реальному житті.

- Таким чином, в умовах історичного буття склалися і певні особливості місця та ролі жінки в українській сім'ї. Як відзначав І.Франко у своїй праці "Жіноча неволя у руських піснях народних": "Коли се правда, що мірою культурності всякого народу може служити то, як той народ обходиться з жінками, то й се безперечна правда, що русько-український народ після сеї міри покажеться високо культурним у відношенні до других сусідніх народів. Від давніх давен всі учені люди, котрі пильно придивлялися до життя українського народу, признавали, що українці обходяться зі своїми жінками далеко лагідніше, далеко гуманніше й свобідніше, аніж їх сусіди"[325]

[325] Франко І. *Жіноча неволя в руських піснях народних*, Зібрання творів у 50-ти томах, Київ, 1980, т.26, 223.

Бібліографія

Архівні матеріали:

Київський центральний історичний архів, ф. 2965, оп.67, Актова книга N 2094, 535

Київський центральний історичний архів, ф. 2045, оп.6, Акти N 1, 8, 26, 56.

Київський центральний історичний архів, ф. 1267, оп. 3, Актова книга N2046, 20.

Київський центральний історичний архів, ф. 1267, оп. 89, Актова книга N2127, 9.

Київський центральний історичний архів, ф. 674, оп.2, Луцька замкова книга, 1578 р. акт XXXI

Українською, російською та польською мовами:

Александров В. *Обычное право крепостной деревни России XVIII - начало XIX вв.*, Москва, "Наука", 1980.

Альтшуллер И. *Значение венчания для брака и его развития на Руси*, Киев, 1908.

Андрієвський О. *Бібліографія літератури з українського фольклору*, Київ, 1930.

Антонович В. *Последние времена казачества на правой стороне Днепра. По актам 1672-1716 гг.*, Киев, 1868.

Антонович В., Драгоманов М. *Малорусские народные предания*, Киев, 1995.

Архив Юго-Западной Россіи.

Афанасьев А. *Поэтические воззрения славян на природу,* СПб. 1818.

Байбурин А., Топорков А. *У истоков этикета: этнографические очерки*, Ленинград, 1990.

Беляев И. *Лекции по истории русского законодательства*, Москва, 1879.

Беньковский И. *Народный взгляд на "нечистую" женщину*, "Киевская старина", 1899, 6, 128-131.

де Боплан Г. *Опис України...*, Київ, "Наукова думка", 1990.

Борисенко В. *Весільні звичаї та обряди на Україні*, Київ, "Наукова думка", 1988.

Борисов Е. *Малорусское сельское общество (из наблюдений над сельскою жизнью)*, "Слово", 1879, 1, 1-14.

Боровиковский А. *Женская доля по малороссийским песням: очерк по малороссийской поэзии*, СПб, 1879.

Боровский Я. *Мифологический мир древних киевлян*, Киев, 1982.

Боржковский В. *"Парубоцтво" как особая группа в малорусском сельском обществе*, "Киевская старина", 18, 1887.

Будівський П. *Специфіка родинно-побутових пісень*, "Народна творчість та етнографія", 2, 1988, 10-18.

Булашев Г. *Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні укрінські народні погляди та вірування*, Київ, "Довіра", 1992.

Буслаев Ф. *Судьба женщины в народных книгах*, "Библиотека для чтения", т. 3, СПб., 1864.

Бычко А. *Народная мудрость Руси*, Киев, "Вища школа", 1988.

Василенко В. *"Памятковый прочухан" или примененіе нетисаного закона в сфере обычного права*, "Киевская старина", 1885, 5, 170-172.

Василенко В. *Деревня и ея развлечеия (очерки и наблюдеия)*, "Киевская старина", 1904, 4, 131-148.

Василенко В. *Об обычном праве в замледелии в Малороссии*, "Киевские Университетские Известия", XI, 219-234.

Велецкая Н. *Языческая символика славянских архаических ритуалов*, Москва, "Наука", 1987.

Виноградов В. *Основные проблемы эпоса древних славян*, Киев, 1975.

Владимирскуй-Буданов М. *Обзор истории русского права, проф. М.Ф. Владимирскаго-Буданова*, СПб., 1907, 2-е издание.

Вовк Хв. *Студії з української етнографії та антропології*, Прага, 1926.

Воропай О. *Звичаї нашого народу*, в 2-ох томах, Київ, "Оберіг", 1991.

Гаврилюк Н. *"Картографирование духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев)"*, Киев, 1982.

Гайдай М. *Народна етика у фольклорі західних і східних слов'ян*, Київ, "Наукова думка", 1972.

Ганна Барвінок *Вірна кара*, "Рада", ч.2, Київ, 1884.

Ганна Барвінок *Жіноче бідування (З народних вуст)*, "Перший вінок", Львів, 1887.

Ганна Барвінок *О невесте Т.Г.Шевченко*, "Киевская старина", N 7-8, 1904.

Гнатюк В. *Вибранні статі про народну творчість*, Нью-Йорк, 1981.

Гнатюк В. *Збірки сільської молодіжі на Україні*, "Матеріали до Української етнології", т.12, Львів, 1912.

Горленко В. *Нариси з історії української етнографії*, Київ, 1964.

Горленко В. *Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків*, Київ, "Наукова думка", 1964.

Горский В. *Философские идеи в культуре Киевской Руси IX-начало XII вв.*, Киев, 1988.

Григоровский К. *Сборник церковных и гражданских законов о браке и родстве*, СПб., 1896.

Григорьевский Г. *Гражданский брак*, вып. 1, Петроград, 1917.

Гринченко Б. *Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр.*, Чернигов, 1897.

Гринченко Б. *Этнографические материалы, собраннные в Черниговской и соседних губерниях, т.3 Песни*,Чернигов, 1899.

Грінченко Б. *Поет жіночого горя О.М. Кулішева*, окремий відбиток, Чернігів, 1990.

Грушевський М. *Ілюстрована історія України*, Львів, 1912.

Грушевський М. *Історія української літератури*, в 6-ти томах, т.1, Київ, "Либідь", 1993.

Гуслистий К.Г. *Утворення української народності*, "Народна творчість та етнографія", N1, 1960, 16-22.

Данилевский Г. *Нравы и обычаи украинских чумаков*, "Библиотека для чтения", т. 143, СПб., 1857, 19 - 41.

Данилов В. *Народныя картинки на темы из украинской жизни*, "Киевская старина", 1896, 2, 23-28.

Данильченко Н. *Народные юридические обычаи, существующие во втором Липинского уезда, Подольской губернии*, Каменец-Подольский, издательство губернского статистического комитета, 1869.

Данилюк А. *Українська хата*, Київ, 1991.

Дашкевич П. *Предбрачные убытки по обычаям малороссов*, "Юридический вестник", 1892, 2, 546.

Дей О. і др. упор. *Балади. Кохання та дошлюбні взаємини*, Київ, "Наукова думка", 1987.

Дей О. і др. упор. *Балади. Родинно-побутові стосунки*, Київ, "Наукова думка", 1988.

Дей О. *Народно-пісенні жанри*, Київ, "Музична Україна",1983.

Дей О. *Поетика української народної пісні*, Київ, "Наукова думка", 1978.

Дей О. *Сторінки з української фольклористики*, Київ, "Наукова думка", 1975.

Дей О. упор. *Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського*, Київ,"Наукова думка",1974.

Дей О. упор. *Фольклористичні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича*, Київ, "Наукова думка", 1983.

Деревенская оргия (картина сельской свадьбы), "Киевская старина", 1894,12, 488-491.

Дмитренко М. упор. *Українські народні пісні в записах Олександра Потебні*, Київ, "Музична Україна", 1988.

Дмитриев Ф. *История судебных инстанций и гражданского апелляционного судопроизводства от судебника до учереждения о губерниях*, Москва, 1859.

Дмитровський В. *Розлуки на Україні*, Харків, 1928.

Доманицкий В. *Венчание вокруг "дижи" (случай двукратного венчания одной и той же четы)*, "Киевская старина", 1901, 2, 72-74.

Доманицкий В. *Цивільний шлюб і шлюбна розлука на Україні*, "Нова громада", т.5, 1906.

Домострой сильвестровскаго извода, СПб, 1902.

Драгоманов М. *Малорусские народные предания и рассказы*, Киев, 1876.

Ефименко А. *Исследование народной жизни*, Москва, 1884.

Ефименко А. *Народные юридические воззрения на брак*, "Знание", 1847.

Ефименко А. *Южная Русь*, т.1, СПб, 1905.

Ефименко П. *Украинские пословицы и поговорки*, "Черниговские губернские ведомости", 1859, N6-15, N31-33, 1861, N5.

Єфименко О. *Історія українського народу*, вип.1, Харків, 1922.

Жулинський М. *Із забуття - в безсмертя (Сторінки призабутої спадщини)*, Київ, 1990.

Зарубежные исследования по семиотике фольклора, Москва, "Наука", 1985.

Здоровега Н. *Нариси народної вісільної обрядовості на Україні*, Київ, "Наукова думка", 1974.

Івановська О. *Фольклорні записи Ганни Барвінок*, Київ, "Довіра", 1995.

Как сватались сто лет назад, "Киевская старина", 1898, 6, 92.

Калачев Н. *О значении Кормчей в системе древнего русского права*, Чернигов, 1847.

Кашуба М. *Давньоруські традиції трактування образу жінки та їх продовження на Україні*, "Київська Русь: культура, традиції", Київ, 1982, 84-88.

К истории семейных разделов у крестьян, "Киевская старина", 1886, 3, 593-598.

Кістяковський О. *Права, за якими судиться український народ, під ред. О.Кістяковського*, 1843.

Kolberg O. *Dziela wszystkie*: *Pokucie*, Wroclaw, Poznan, t. 29-30, 1962-1963.

Kolberg O. *Dziela wszystkie*: *Chelmskiee*, Wroclaw, Poznan, t. 33-34, 1964.

Колесса Ф. *Українська усна словесність*, Едмонтон, 1983.

Колесса Ф. *Фольклористичні праці*, Київ, 1970.

Косвен М. *Семейная община и патронимия*, Москва, 1963.

Косвен М. *Матриархат. История проблемы*, Москва-Ленинград, 1948.

Костомаров М. *Семейныи быт в произведениях южнорусского песенного народного творчества*, Собрание сочинений, Спб., 1906, кн.8, т.19, 987-993.

Кравець О. *Сімейний побут та звичаї українського народу*, Київ, 1966.

Кравченко В. *Програм до збирання етнігрaфічних матеріалів по народному (звичаєвому) праву*, ІМФЕ, 15-2/129, арк. 1-255.

Крип'якевич І. ред. *Історія української культури*, Київ, "Либідь", 1994.

Кристер А. (*Програми до збирання матеріялів звичаєвогоправа, вироблені в Комісії для виучування звичаєвого права за ред. проф. А.Е. Кристера, керівничого над працями Комісії*, "Збірник соціально-економічного відділу УАН, 1925, 1, 1-100.

Кузнецов Я. *Семейное и наследственное право в народныхъ пословицах и поговорках*, "Журнал Министерства юстиции", 1910, V, 201-243, X, 160-199.

Лазаревский А. *Малорусские исторические пословицы и поговорки*, "Черниговские губернские ведомости", 1853, N38, 1854, N39-40.

Ланге О. *О праве собственности супругов по древнерусскому праву*, СПб., 1886.

Левицкий О. *Обычай помилования преступника, избранного девушкой в мужья*, "Киевская старина", 1905, 1, 89-97.

Левицкий О. *Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI и XVII вв.*, "Киевская старина", 1900, 1, 1-5.

Левицкий О. *О семейных отношениях в Юго-Западной Руси*, "Русская старина", т. 9, 1880.

Левицкий О. *Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVIII столетия*, "Киевская старина", 3: 368-395, 5: 149-182, 7-8: 169-209, 9: 401-430.

Левицький О. *Риси сімейного побуту в Південно-Західній Русі XVI - XVII ст.*, Київ, 1901, т.3.

Левицкий О. *Сговор малолетних (страница из истории брачнаго права на Украине XVI в.)*, "Киевская старина", 1906, 2, 64-72.

Левицкий О. *Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв.*, Киев, 1909.

Ліпперт Ю. *Історія культури*, Київ, 1922.

Литвинова-Бартош Р. *Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського повіту у Чернігівщині*, "Матеріали до Українсько-руської етнології", Львів, 1900.

Лозинський Й. *Українське весілля*, Київ, 1927.

Маланчук В. *Етнографічна діяльність В.Ю. Охримовича*, Київ, "Наукова думка", 1972.

Маланчук В. *Розвиток етнографічної думки в Галичині кінця XIX - початку XX століття*, Київ, "Наукова думка", 1977.

Малинка А. *Малорусское весилье*, "Етнографическое обозрение", N4, 1898.

Малинка А. *Сборник материалов по малорусскому фольклору*, Чернигов, Типорафия губернского земства, 1902.

Малороссийския песни, изданныя М.Максимовичем, Москва, 1827.

Манжура И. *Украиская гетера*, "Киевская старина", 1883, 1, 217-218.

Маркевич Н. *Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян*, Киев, 1860.

Медведик П. упор. *Євшан-зілля: легенди та перекази Поділля*, Львів, "Червона калина", 1992.

Мейер Д. *Русское гражданское право*, СПб., 1861.

Мельник В. *Історична правдивість фольклору (XVI - XVII ст.)*, Лъвів, 1968.

Митрополит Іларіон *Дохристиянські віруванняураїнського народу*, Київ, "Обереги", 1992.

Мишанич О. упор. *Українські пісні в записах Софії Тобілевич*, Київ, "Наукова думка", 1982.

Морошкин М. *Свадебные обряды древней Руси*, "Сын отечества", 2, 1848.

Морошкин Ф. *Об Уложении и последующем его развитии*, Москва, 1839.

Навроцький В. *Твори*, Львів,1885, т.1.

Надеждин А. *Права и значение женщины в христианстве*, СПб., 1873.

Назарук О. *Роксоляна*, Львів, 1990.

Нейман Ц. *Еще об украинской злополучнице*, "Киевская старина", 1883, 5, 187-189.

Нечуй-Левицький І. *Світогляд українського народу*, Київ, "Довіра", 1992.

Никитин В. *Судебний вестник*, 1869.

Николаев А.*Свадебные обряды малоруссов Суджанского уезда*, Москва, 1854.

Николайчик О. *Новые свадебные песни в общем ходе свадебного действия*, "Киевская старина", 1883, 2, 366-400.

Нічик В. та ін. *Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI - початок XVII ст.)*, Київ, 1990.

Новый народный обычай (плата за невесту), "Киевская старина", 1902, 6, 172.

Номис М. упор. *Українські приказки, прислів'я і таке інше*, СПб., 1846.

Нудьга Г. *Перший культурно-етнографічний опис України XVI ст.*, "Матеріали звітної наукової сесії Інституту суспільних наук АН УРСР 1971 року", Київ, 1971.

Обряд "вывода" новобрачной в Подолии, "Киевская старина", 1898, 6, 81-82.

Орлович Я. *Женщина в праве*, СПб., 1895.

Остроумов Н. *Свадебные обычаи в древней Руси*, Тула, 1905.

Охримович В. *Знадоби для пізнання народних звичаїв та поглядів правних*, "Життя і слово", 1895, III, 296-307, 387-401.

Охримович В. *Значение малорусских свадебных обрядов и песен в истории эволюции семьи*, "Этнографическое обозрение", 4, 1891, 44-105.

Охримович В. *Про родову спільність в Скільських горах*, "Народ", 7, 1890.

Павлик М. *Перші струни русько-українського жіноцтва*, "Перший вінок", 1890, 4, 1-28.

Павлов А. *Первоначальный славяно-русский Номоканон*, Казань, 1869.

Пазяк М. упор. *Прислів'я та приказки: взаємини між людьми*, Київ, "Наукова думка", 1991.

Пазяк М. упор. *Прислів'я та приказки: людина, родинне життя, риси характеру*, Київ, "Наукова думка", 1990.

Парубоцкие громады в Полт. губ., "Киевская старина" 1902, 4, 14-17.

Перковський А. *Еволюція сім'ї і господарства на Україні в XVII - першій половині XIX століття*, "Демографічні дослідження", вип. 4, 1979.

Плав'юк В. упор. *Приповідки або українська народна філософія*, Едмонтон, 1946.

Платонов И. *Браки и многоженство в древней Руси*, "Сын отечества", 15, 1831.

Плачинда С. *Словник давньоукраїнської міфології*, Київ, 1993.

Повесть временных лет, т.I, Москва-Ленинград, 1950.

Пономарьов А. *Українська етнографія*, Київ, "Либідь", 1994.

Пономарьов А. *Развитие семейно-брачных отношений на Украине: етносоциальные проблемы*, Киев, "Наукова думка", 1989.

Пономарьов А. *Українська минувщина: ілюстрований етнографічний довідник*, Київ, "Либідь", 1993.

Потебня А. *Из лекций по теории словесности: Басня. Пословица. Поговорка.*, Харьков, 1894.

Пушкарева Н. *Женщины Древней Руси*, Москва, "Мысль", 1989.

Ребошапка І. *Курс українського фольклору*, Бухарест, 1977.

Романов Б. *Люди и нравы древней Руси (историко-бытовые очерки XI-XIII вв.)*, Ленинград, 1966.

Рыбаков Б. *Язычество древней Руси*, Москва, "Наука", 1988.

Рыбаков Б. *Язычество древних славян*, Москва, "Наука", 1981.

Савельев А. *Юридические отношения между супругами*, Нижний Новгород, 1881.

Свадебные и другие народные обычаи в Червоной Руси сто лет назад, "Киевская старина", 1898, 5, 245-253.

Свод законов Российской Империи. О правах и обязанностях. Статьи., СПб. 1857.

Свидницкий А. *Остатки от времен доисторических. Народные предания*, Киев, "Наукова думка", 1985.

Сергеевич В. *Лекции и исследования по истории русского права*, Спб., 1880.

Січинський В. *Чужинці про Україну*, Київ, "Довіра" 1992.

Скальковский А. *Как судили и рядили в Сечи Запорожской*, "Киевская стрина", 5, 1885, 170-172.

Скрипка В. упор. *Українські народні пісні в записах Михайла Стельмаха*, Київ, "Музична Україна", 1988.

Скуратівський В. *Берегиня*, Київ, 1987.

Смирнов А. *Очерки семейных отношений по обычному праву русского народа*, Москва, 1877.

Смоктій А. *Украинская злополучница*, "Киевская старина", 1883, 1. 215-217.

Сорокин Г. *Свадьбы и свадебные песни у малороссов и великороссов м. Дмитровки, Александр. у. Херсонской губ.*, "Киевская старина", 1890, 9, 193-200.

Стельмахович М. *Народна педагогіка*, Київ, 1985.

Стельмахович М. *Народнопедагогічні погляди на дитину*, "Народна творчість та етнографія", 5, 1989, 23-35.

Стельмахович М. *Українська родина педагогіка*, Київ, 1994.

Стрижевскій И. *Свадьба в деревне*, "Киевская старина", 1896, 3, 289-308.

Субтельний О. *Україна. Історія*, Київ, 1994.

Сумцов М. *Парубоцькі братства*, "Киевская старина", 6, 1890.

Сумцов Н. *Досветки и посиделки*, "Киевская старина", 1886, 3, 421-444.

Сумцов Н. *К вопросу о влиянии греческаго и римскаго свадебного ритуала на малорусскую свадьбу*, "Киевская старина", 1886, 1, 17-40.

Сумцов Н. *К истории южно-русских свадебных обычаев*, "Киевская старина", 1883, 3, 510-514.

Тарновский В. *О делимости семейств в Малороссии*, "Труды комиссии для описания Киевского учебного округа", Киев, 1853.

Терен, мати, коло хати: пісенник, Київ, "Музична Україна", 1989.

Терещенко А. *Быт русского народа*, ч.2 Свадьбы, СПБ., 1848.

Українські народні думи та історичні пісні, Київ, 1990.

Українці: народні вірування, повір'я, демонологія, Київ, 1991.

Франко І. *Жіноча неволя в руських піснях народних*, Зібрання творів у 50-ти томах, Київ, 1980, т.26, 210-224.

Франко І. *Карпатські бойки і їх родинне життя*, "Перший вінок", Львів, 1887.

Франко І. упор. і поясн. *Галицько-руські народні приповідки* в 3 т., "Етнографічний збірник", Львів.

Хмілевська О. упор. *Соціально-побутові пісні*, Київ, "Дніпро", 1985.

Цертелев Н. *О свадебном русском обряде,* "Труды Вольного общества любителей русской словесности", СПб., т.XIX, 1822.

Черкаський І. *Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI-XVII ст.,* "Праці комісії", Київ, 1928.

Чернов Д. *Об обычном семейном и наследставенном праве крестьян Харьковской и Полтавской губерний,* "Киевские университетские известия", т. 5, 1881, 95-126.

Чернов Д. *Об обычном семейственном и наследственном праве крестьян Харьковской и Полтавской губерніи,* "Киевские университетские известия", 1881, V, 95-126.

Чистов К. *Народные традиции и фольклор,* Ленинград, 1986.

Чичерин Б. *Опыты по истории русского права*, Москава, 1858.

Чубинський П. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край: материалы и исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским,* т.1, СПб., 1872.

Чубинський П. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край: материалы и исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским,* т.2, СПб., 1873.

Чубинський П. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край: материалы и исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским,* т.3, СПб., 1873.

Чубинський П. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край: материалы и исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским,* т.4, СПб., 1874.

Чубинський П. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край: материалы и исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским,* т.6, СПб., 1877.

Шашков С. *История русской женщины*, Спб.,1879.

Шевчук О. упор. *Ходить сонко по вулиці: пісенник*, Київ, "Музична Україна", 1990.

Шеметова Н. *Русская женщина в народном епосе и лирике*, "Филологические записки", вып. 5-6, 1900.

Шубравська М. упор. *Весілля*, т.1, Київ, "Наукова думка", 1970.

Шухевич В. *Гуцульщина*, ч.3, Львів, 1902.

Яблоновськый В. *Весилля в с. Отаках (етнограф. нарыс)*, "Киевская старина", 1905, 5, 205-257.

Яковлів А. *Українське право: історичний нарис*, у кн. Д. Антоновича "Українська культура", Мюнхен, 1988, 236-292.

Якушкин Е. *Заметки о влиянии на народные юридические обычаи и понятия*, "Этнографическое обозрение", 1891, IX, кн.2, 20-21.

Ястребов В. *Новые данные о союзах неженатой молодежи на Юге России*, "Киевская старина", 1896, 10, 110-128.

Англійською мовою:

Allott, A. "Methods of Legal Research into customary Law" in Dundes, A. and Dundes Renteln, A. eds. *Folk Law: Essays in the Theory and Practice of Lex Non Scripta*, Madison: The University of Wisconsin Press, 1994, 285-294.

Ardener, S. *Defining Females: The Nature of Women in Society*, Oxford: Berg Publishers, 1995.

Barker, A. *The Mother Syndrome in the Russian Folk Imagination*, Columbus, Ohio, 1986.

Bridenthal, R. and Koonz, C. eds. *Becoming Visible: Women in European History*, New York, 1977.

Buckley, T., Gottieb, A. Buckley, T., Gottieb, A. *Blood Magic: The Anthropology of Menstruation*, Berkeley: University of California Press, 1988.

Chodorow, N. *The Reproduction of Mothering*, Berkeley: University of California Press, 1978.

Coffin T. *The Female Hero in Folklore and Legend*, New York: Seabury Press, 1975.

Dorson, R. ed. *Folklore and Folklife: An Introduction*, Chicago: The University of Chicago Press, 1972.

Dundes, A. ed. *Cinderella: a Casebook*, Madison: The University of Wisconsin Press, 1982.

Dundes, A. *Folklore Matters*, Nashville: The University of Tennessee Press, 1992.

Dundes, A. *Interpreting Folklore*, Bloomington: Indiana University Press, 1980.

Dvornik, F. *The Slavs: Their Early History and Civilization*, Boston, 1956.

Elias, T. "The Problem of Reducing Customary Law to Writing" in Dundes, A. and Dundes Renteln, A. eds. *Folk Law: Essays in the Theory and Practice of Lex Non Scripta*, Madison: The University of Wisconsin Press, 1994, 319-330.

Farrer, C. *Women and Folklore: Images and Genres*, Prospect Heights, IL: Waveland Press, 1986.

Folklore and Feminism, Special Issue, *Journal of American Folklore*, 1987, Vol. 100.

Fransworth B. "The Soldatka: Folklore and Court Record", *Slavic Review*, Vol.49, Spring 1990, 58-73.

Georges, R. and Owen Jones, M. *Folkloristics: An Introduction*, Bloomington: Indiana University Press, 1995.

Gimbutas, M. *The Godesses and Gods of Old Europe, 6500to 3500 BC: Myths and Cult Images*, Berkley: University of Califirnia Press, 1982.

Hag Ali, O. "The Conversion of Customary Law to Written Law" in Dundes, A. and Dundes Renteln, A. eds. *Folk Law: Essays in the Theory and Practice of Lex Non Scripta*, Madison: The University of Wisconsin Press, 1994, 351-366.

Harding, S. ed. *Feminism and Methodology*, Bloomington: Indiana University Press, 1987.

Hayes, H. *The Dangerous Sex: The Myth of Feminine Evil*, New York, 1972.

Hooke, S. *Myth, Ritual, and Kingship*, Oxford, 1958.

Howell D. *The Development of Soviet Folkloristics*, New York, Garland, 1992.

Hubbs, J. *Mother Russia: The Feminine Myth in Russian Culture*, Bloomington: Indiana University Press, 1993.

Kalcik, S., Jordan R. *Women's Folklore, Women's Culture*, University of Pennsylvania Press, 1985.

Kanowitz, L. *Women and the Law: The Unfinished Revolution*, New Mexico: University of New Mexico Press, 1969.

Kononenko, N. "Widows and Sons: Heroism in Ukrainian Epic", *Harvard Ukrainian Studies*, 1990, Vol. 14, December, 388-414.

Kononenko Moyle, N. "Matriarchy", *Encyclopedia of Ukraine*, Vol. III, Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 347-348.

Krohn, J. *Folklore Methodology*, Austin & London: The University of Texas Press, 1971.

Krstic, D. "Symbols in Customary Law" in Dundes, A. and Dundes Renteln, A. eds. *Folk Law: Essays in the Theory and Practice of Lex Non Scripta*, Madison: The University of Wisconsin Press, 1994, 439-454.

Leiser B. *Custom, Law, and Morality: Conflict and Continuity and Social Behavior*, New York, 1969.

Mandelstam Balzer, M. ed., *Russian Traditional Culture: Religion, Gender, and Customary Law,* New York: Armonk, 1992.

Marshall, B. *Engendering Modernity: Feminism, Social Theory and Social Change*, Northeastern University Press, 1994.

Moore S. *Law as Process: An Anthropological Approach*, London: Routledge and Kegan Paul, 1978.

Ortner, S. and Harriet, W. eds. *Sexual Meanings: The Cultural Construction of Gender and Sexuality*, Cambridge and London: Cambridge University Press, 1981.

Ransel, D. *The Family in Imperial Russia: New Lines of Historical Research*, University of Illinois Press, 1978.

Reiter, R. *Toward an Anthropology of Women*, New York: Monthly Review Press, 1975.

Roberts, S. "The Recording of Customary Law: Some Problems of Method" in Dundes, A. and Dundes Renteln, A. eds. *Folk Law: Essays in the Theory and Practice of Lex Non Scripta*, Madison: The University of Wisconsin Press, 1994, 331-338.

Saltzman, R. "Folklore, Feminism and the Folk: Whose Lore Is It?", *Journal of American Folklore*, 1987, Vol. 100, 548-562.

Simson, A. "The Common Law and Legal Theory" in Dundes, A. and Dundes Renteln, A. eds. *Folk Law: Essays in the Theory and Practice of Lex Non Scripta*, Madison: The University of Wisconsin Press, 1994, 119-140.

Smith M. *A General View of European Legal History*, New York: Columbia University Press, 1927.

Stone, M. *When God Was Woman*, New York: Columbia University Press, 1976.

Tarkany-Szucs, E. "Results and Task of Legal Ethnology in Europe" in Dundes, A. and Dundes Renteln, A. eds. *Folk Law: Essays in the Theory and Practice of Lex Non Scripta*, Madison: The University of Wisconsin Press, 1994, 161-186.

Urin E. *A Short History of Marriage: Marriage Rites, Customs, and Folklore in Many Countries and All Ages*, Detroit: Singing Tree Press, 1969.

Van Gennep, A. *The Rites of Passage*, Chicago: The University of Chicago Press, 1960.

Vinogradoff, P. *Custom and Right*, Cambridge: Harvard University Press, 1925.

Wall R. *Family Laws in Historical Europe*, Cambridge, England, 1983.

Watson, A. "An Approach to Customary Law" in Dundes, A. and Dundes Renteln, A. eds. *Folk Law: Essays in the Theory and Practice of Lex Non Scripta*, Madison: The University of Wisconsin Press, 1994, 141-158.

Weigle, M. *Spiders and Spinsters: Women and Mythology, Albuquerque* New Mexico: University of New Mexico Press, 1982.

Worobec C. *"Temptress or Virgin? The Precarious Sexual Position of Women in Post-Emancipation Ukrainian Peasant Society"*, Slavic Review, Vol. 49, No. 2, 1990.